

İşgücü İstatistiklerinden Yedek İşgücü Ordusuna Nüfusu Yeniden Sınıflandırmak¹

Senem Oğuz, Başkent Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
İktisat Bölümü, e-posta: senemoguz27@gmail.com

Özet

Bu çalışma işgücü istatistiklerindeki nüfus sınıflandırmasını Marx'ın yedek işgücü ordusu ve nispi artı nüfus yaklaşımıyla yeniden ele almaktadır. İstatistiklerde bir kişinin istihdamda, işsiz ya da işgücünün dışında sayıldığı mevcut yaklaşım yerine; işgücü piyasası, kapitalist üretim biçiminin şekillendirdiği nüfus kategorileri üzerinden tanımlanmaktadır. Buna göre nüfus; üretim/geçim araçlarına sahip olanlar, aktif işgücü ordusu ve yedek işgücü ordusunu oluşturan nispi artı nüfus şeklinde üç temel kategoriye ayrılmakta ve nispi artı nüfusun akıcı, durgun, saklı ve yoksul biçimleri mevcut kategoriler üzerinden belirlenmektedir. Çalışmada ILO'nun işgücü çerçevesi yaklaşımı ile tanımladığı istihdam, işsiz, işgücüne marjinal bağlı gibi kavramlar ve bunların alt kategorileri baz alınarak farklı nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu biçimlerine hangilerinin karşılık gelebileceği incelenmekte ve istatistiklerdeki işgücü yaklaşımı yeniden değerlendirilerek farklı bir sınıflandırmaya ulaşılmaktadır. Nüfusun bu yaklaşımla yeniden sınıflandırılması doğrultusunda yedek işgücü ordusu ve nispi artı nüfusun resmî işgücü istatistikleri üzerinden belirlenmesi ve çoğunlukla soyut ve kuramsal bir çerçevede kullanılan bu kavramların somutlaştırılması amaçlanmaktadır. Bu yaklaşım, resmî işgücü istatistiklerinin kapitalist üretim ve emek sürecinin somut bir göstergesi olarak yorumlanabilmesi açısından önem arz etmekte ve farklı bir soyutlama düzeyinde, bu istatistiklere ait verilerin, üretim ve mülkiyet ilişkilerine dayalı bir toplum için açıklayıcı hale gelmesini sağlamaktadır. Çalışmanın bu şekilde özellikle nicel çalışmalarda yedek işgücü ordusu ve nispi artı nüfus için kullanılan resmî işsizlik oranları yerine farklı bir ölçütün geliştirilmesine temel oluşturabileceği ve bu alandaki literatüre katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Bu doğrultuda ilk bölümde modern işgücü istatistiklerindeki mevcut sınıflandırma yöntemi açıklanmakta, bu istatistiklere ait kavram ve kategoriler tanımlanmaktadır. İkinci bölümde istatistiklerin gelişimi işsizlik yaklaşımının tarihsel ve kuramsal olarak nasıl değiştiği üzerinden incelenmektedir. Üçüncü bölümde nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu kavramları kuramsal bir çerçevede ele alınmakta ve farklı biçimleri tanımlanmaktadır. Son olarak nüfusun, nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu yaklaşımına göre yeniden nasıl sınıflandırılacağı ve farklı nispi artı nüfus biçimlerine hangi işgücü kategorilerinin karşılık gelebileceği tartışılmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Emek süreci, işgücü istatistikleri, işsizlik, nispi artı nüfus, yedek işgücü ordusu.

From Labour Statistics to Reserve Army of Labour: Reclassification of Population

Abstract

This study reconsiders the classification of labour statistics by referring to Marx's conceptualization of reserve army of labour and relative surplus population. It is aimed to redefine the main approach of statistics, thus, population is reclassified by three main categories, i.e., owners of means of production/subsistence, active army of labour and relative surplus population, which involves reserve army of labour. Relative surplus population, which has floating, stagnant, latent and pauper forms, is described and correspondence between the current concepts and relative surplus population categories is argued. Concepts of labour statistics and subcategories of employed, unemployed, out of the labour force, marginally attached, etc., are placed in these categories based on ILO's labour force approach. By reclassification of population, it is aimed to define the notions of reserve army of labour and relative surplus population through official labour statistics and to concretise the notions which are generally used within an abstract and theoretical framework. Defining reserve army of labour and relative surplus population through official labour statistics is crucial since it allows the official statistics to become interpretive for a society based on relations of production and of property, in a different realm of abstraction. In this study, it is thought that reclassification of population presented in labour statistics through these notions may contribute to the literature and may provide a different measure of reserve army of labour and relative surplus population instead of official unemployment rates especially for quantitative studies. Accordingly, first, today's classification of population in labour statistics is presented and the basic concepts and definitions laid down in these statistics are described. Second, development of labour statistics is discussed over historical and theoretical change of unemployment approach. Third, relative surplus population and industrial reserve army concepts and their different forms are discussed in a theoretical framework. Consequently, a different social classification, according to relative surplus population and reserve army of labour approach, is introduced and correspondence between the current labour force concepts and relative surplus population categories is argued.

Keywords: Labour process, labour force statistics, relative surplus population, reserve army of labour, unemployment.

Giriş

İşgücü istatistikleri günümüzde işgücü piyasasına ait verileri neredeyse tüm dünyada benimsenen ortak bir kavramsal çerçeve içerisinde sunmaktadır. Belirli kavramlar üzerinden temsil edilen işgücü piyasası kategorileri, devletlerin resmî kurumları tarafından yapılan istatistikler aracılığıyla ölçülmektedir. Bu istatistikler sadece istihdam veya işsizlik oranlarını değil, aynı zamanda

toplum ve nüfusun bu tanım ve yaklaşıma bağlı sınıflandırılma biçimini de yansıtmaktadır.

İşgücü istatistiklerinde benimsenen yaklaşım, çalışma çağındaki nüfusu istihdamda, işsiz ve işgücünün dışında olmak üzere üç temel kategoriye değerlendirmektedir. Bu kategoriler uluslararası standart kıstaslara göre belirlenmekte ve işgücü piyasası kavramları bu standartlara göre ölçülmektedir. İstatistiksel ölçüm ana akım iktisat kuramına bağlı olarak; işgücünün etkin kullanımı, iş arayanların iş bulma kapasitesi ve çalışma istekliliğine odaklanan işgücü çerçevesi yaklaşımı üzerinden yapılmakta, işgücü piyasası ve nüfus, üretim biçimine özgü tarihsel koşullardan bağımsız bir soyutlamayla ele alınmaktadır.

Bunun aksine, Marx'ın nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu yaklaşımında işgücü piyasası, tarihsel olarak üretim ve geçim araçlarına erişimi zorla engellenen insanların çalışma zorunluluğuna ve bu şekilde metalaşan emek gücü sonucunda ortaya çıktığı gerçeğine dayanmaktadır. Dolayısıyla işgücü piyasasının açıklanışını ve nüfusun sınıflandırılmasını kapitalist üretim ilişkilerine ve sermaye birikimi koşullarına dayandırarak yapmaktadır. Buna göre işgücü piyasası, istatistiksel ve ana akım kuramsal yaklaşımda olduğu gibi, işverenler ve üretim araçları sahipleriyle işçileri eşit bir mübadele alanında kabul eden istihdam kategorisinden ve boş zaman ile ücret arasındaki bireysel tercihi sonucunda iş arayıp bulamayanları kapsayan işsizler kategorisinden oluşmamaktadır. Nispi artı nüfus, sermayenin kendisini genişletmesi için gerekli olana nispeten artı (fazla) olan nüfus anlamına gelmektedir. Bu yaklaşıma göre nüfus ve işgücü piyasası kapitalist üretim biçiminin oluşturduğu koşullarda, üretim ve mülkiyet ilişkilerine dayalı bir toplumun oluşturduğu kategorilerle tanımlanmaktadır.

Nüfusun işgücü istatistiklerinde ve nispi artı nüfus yaklaşımında sınıflandırılması iki farklı soyutlama düzeyinde gerçekleştirilmektedir. Bu çalışma Marx'ın soyutlama düzeyinden yola çıkarak istatistiklerdeki işgücü yaklaşımının nüfusu sınıflandırma biçimini değiştirmektedir. Çalışmanın nihai amacı, aynı kavramsal araçlarla farklı bir soyutlama düzeyinde alternatif bir sınıflandırma sunmak ve nispi artı nüfus ile yedek işgücü ordusunun bu sınıflandırma çerçevesinde tanımlanabilmesini sağlamaktır. Bu doğrultuda modern işgücü istatistiklerinde kullanılan kategorilerin nispi artı nüfusun akıcı, saklı, durgun ve yoksul kategorilerinden hangisine karşılık geleceği araştırılmaktadır. Mevcut yaklaşımı başka bir soyutlama düzeyinde ele almanın bazı kısıtlamalar getirdiği şüphesizdir. Burada mevcut veriler üzerinden farklı bir yaklaşımla toplumsal sınıflandırmanın boyutu değiştirilmekte, nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu

bu kısıtlamayla belirlenmektedir. Ancak bu çalışma, nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusunun değerlendirilmesinde kısıtların kaldırılabilceği sonraki çalışmalara temel oluşturmakta ve bu kavramların gözlemlenebilir verilerle sunulmasına, bu anlamda somutlaştırılmasına katkıda bulunmaktadır.

İlk bölümde modern işgücü istatistiklerinin nüfusu sınıflandırma biçimi ve kavramların tanımları ele alınmaktadır. İstatistikler için uluslararası standartlarla belirlenen işgücü kavramları, kapitalist üretim biçiminin karmaşıklaştırdığı işgücü durumlarıyla tartışmalı bir hale gelmiş ve bununla birlikte nispi artı nüfus kategorilerini oluşturmak için kullanılabilir olacak şekilde detaylı ve çeşitli veri setleri ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda temel olarak Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO)'nün oluşturduğu standartlar ele alınmaktadır. İkinci bölümde istatistiklerin gelişimi işsizlik yaklaşımının tarihsel ve kuramsal olarak nasıl değiştiği üzerinden incelenmektedir. Bu bölümde çeşitli ülkelerin istatistik kurumları ve Uluslararası Çalışma İstatistikçileri Konferanslarının (ICLS) kararlarından, bunun yanında, çeşitli ülkeler için yapılan akademik çalışmalardan yararlanılmaktadır. Genel yaklaşıma örnek teşkil etmesi ve bu yaklaşımda belirleyici olması bakımından nüfus sayımlarında anket yöntemini kullanan ABD istatistiklerine daha fazla yer verilmektedir. Üçüncü bölümde Marx'ın sermaye birikimi dinamikleriyle açıkladığı ve kapitalizme özgü nüfus yasası olarak tanımladığı nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu yaklaşımı ele alınmakta, sermaye birikimi ve işgücü piyasası arasındaki ilişki açıklanmakta ve nispi artı nüfusun aldığı farklı biçimler tanımlanmaktadır. Son bölümde nüfus, nispi artı nüfus yaklaşımına göre yeniden sınıflandırılmakta, üretim/geçim araçları sahipleri, aktif işgücü ordusu ve nispi artı nüfus şeklinde üç kategoriye ayrılmakta ve hangi kategorilere hangi işgücü durumlarının karşılık gelebileceği tartışılmaktadır.

Modern İşgücü İstatistiklerinde Nüfusun Sınıflandırılma Biçimi

İşçi sayısı ve işçilerin uğraşları gibi işgücü piyasasına ait bilgilerin toplanması, ücretli emeğin ortaya çıkmasıyla birlikte ilgi gösterilen bir alan olmuştur. Ancak işgücü istatistiklerinin günümüzdeki halini alması uzun yıllar ve değişimlerle gerçekleşmiştir.

Kapitalist üretim biçiminin tarihsel gelişimiyle birlikte işgücü piyasasının işleyişinin kuramsallaştırılması ve bu kuramsal çerçevede tanımlanan kavramların ölçümü de değişmektedir. Özellikle işsizliğin hem toplumsal hem siyasi bir sorun olarak gelişmesi, kuramsal ve istatistiksel gelişmelerin de tartışmalı olmasına neden olmaktadır. Bu tartışmayı izlemek, aynı zamanda işgücü piyasasının zaman içerisinde nasıl ele alındığını, buradaki işleyişin nasıl tanımlandığını ve toplum ve nüfusun belirli bir kuramsal çerçevede nasıl sınıflandırıldığını anlamaya olanak tanımaktadır.

İşgücü istatistikleri nüfusu belirli tanımlamalar çerçevesinde kategorilere ayırarak işgücü piyasasına ait veriler sunmaktadır. Günümüzde ILO tarafından standartlaştırılmış tanımlar neredeyse tüm dünyada temel olarak alınmakta ve istatistikler, işgücü piyasasına ait temel göstergeler² çerçevesinde bu tanımlamaya bağlı olarak oluşturulmaktadır.

Mevcut istatistiklerde benimsenen yaklaşımın nüfusu sınıflandırma biçimi işgücüne dâhil olup olmama üzerinden yapılmakta ve bu sebeple “işgücü çerçevesi yaklaşımı” olarak anılmaktadır. Buradaki ilk sınıflandırma nüfusun iktisaden aktif olarak tanımlanan kısmı üzerinden yapılmaktadır. İktisaden aktif nüfus belirli bir referans dönemi boyunca Birleşmiş Milletler Milli Gelir, Muhasebe ve Denge Sistemleri’nde tanımlanmış iktisadi mal ve hizmetlerin üretimi için gerekli olan işgücü arzını besleyen kadın ve erkekler³ olarak tanımlanmaktadır (ILO, 1990: 11). Aktif nüfus belirlenen minimum yaşın (genellikle 14, 15) üzerindeki nüfusu kapsamakta, bu anlamda çalışma çağındaki nüfus olarak da adlandırılmaktadır. Bir sonraki sınıflandırma, aktif nüfusun cari faaliyetine göre yapılmakta ve “cari aktif nüfus”, diğer adıyla işgücü belirlenmektedir⁴.

İşgücü, istihdamda olanlarla işsizleri kapsamakta; bunların dışında kalan nüfus ise işgücüne dâhil olmayanlar şeklinde sınıflandırılmaktadır. İstihdam edilenler, ücretli istihdam edilenlerle kendi hesabına çalışanlardan oluşmaktadır. Ücretli istihdam, ücret ya da maaş karşılığı bir işte çalışan insanları ve işle resmi bir bağlantısı olduğu halde geçici olarak iş başında bulunmayanları kapsamaktadır. Kendi hesabına çalışanlar; kazançlarını kâr elde ederek sağlayanlar (işverenler ve kendi işinde çalışanlar) ya da aile kazancı karşılığı çalışanlar (ücretsiz aile işçileri) ile kendi işyerine sahip olan ancak geçici olarak işte bulunmayanlardan oluşmaktadır. Kendi hesabına çalışanların işverenler ve kendi adına çalışanlar şeklinde ayrılması temelde kendisi adına işçi çalıştırma durumu üzerinden yapılmaktadır. İşsiz tanımı ise, referans döneminde işi olmama, iş başı yapmaya hazır olma ve iş arama kriterlerine dayandırılarak yapılmakta, işsiz kategorisi için bu üç kriterin de sağlanması gerekmektedir (ILO, 1990: 36).

Nüfusun bu kategoriler altında sınıflandırılması için işgücü çerçevesinde uygulanan kuralların üç temel özelliği bulunmaktadır: referans dönemi, faaliyet prensibi ve öncelik kuralları. Bu özelliklere göre, referans dönemi zamanın belirli bir anında işgücü arzını yansıtacak ölçüde kısa olmalı (bir hafta gibi), bu kısa referans döneminde kişilerin temel faaliyetleri (çalışma, iş arama, aktif olmama) belirlenmeli ve bu temel faaliyete göre kişilerin sadece bir kategoriye dâhil olmasını garanti edecek şekilde öncelik prensibi⁵ uygulanmalıdır (ILO, 1990: 36).

İşgücü çerçevesi davranışçı bir yaklaşıma dayanmakta ve nüfusu kişilerin cari faaliyetlerine göre sınıflandırmaktadır (Hauser, 1949: 340). Bu yaklaşım doğrultusunda referans haftasında belirli bir faaliyette bulunanlar (çalışmak ve çalışmıyorsa da iş aramak gibi) işgücüne dâhil edilmekte, bu faaliyetlerde bulunmayanlar ise işgücünün dışında kabul edilmektedir.

Bu sınıflandırmada oldukça tartışılan “iş arama faaliyeti”, işgücünün bir parçası olan işsizler ile işgücüne dâhil olmayanları ayırmakta yetersiz ve kısıtlayıcı olduğu için, bu kıstasın 1982 yılında belirli koşullar altında esnekleştirilebileceğine karar verilmiştir. Büyük ölçüde az gelişmiş ülkelerin işgücü piyasaları dikkate alınarak oluşturulan bu revizyona göre, geleneksel iş arama yöntemlerinin geçerli olmadığı, işgücü piyasasının büyük ölçüde örgütlenmemiş olduğu, işgücü fazlasının massedilmesinin yetersiz olduğu ve işgücünün büyük ölçüde kendi hesabına çalışanlardan oluştuğu durumlarda işsiz kategorisi için iş arama kıstası göz ardı edilebilmektedir (ILO, 1990: 105).

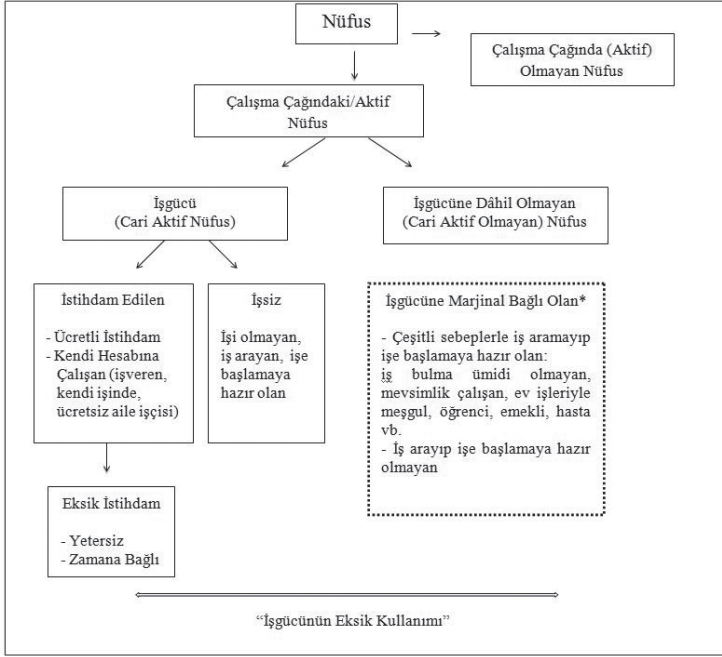
Uygulamada ise iş arama kıstası sadece belirli sebeplerle iş aramayan ve çalışmaya hazır olanlar için esnetilmeli ve standart tanımlar/ölçümler yanında alt kategori şeklinde sunulmalıdır. Bu alt kategori esnekleştirme şartlarının sağlandığı durumlarda işsiz kategorisine, şartlar sağlanmıyorsa da işgücüne dâhil olmayanlar kategorisine eklenmelidir. Bu anlamda alternatif tanım ve ölçümler, karışıklık yaratmaması amacıyla uluslararası standartlara ek ve tamamlayıcı olarak yer almalıdır (ILO, 1990: 106; Hussmanns, 2007: 16). Bunun sonucunda, iş aramayıp çalışmaya uygun/hazır olanlar, iş aramama sebeplerine göre işgücü istatistiklerinde yer almaya başlamış ve standart istihdamda/işsiz tanımlarına uymayan bazı durumlar için işgücüne “marjinal olarak bağlı” olanlar şeklinde ayrı bir kategori tanımlanmıştır. Standart sınıflandırmada bir kişi istihdamda veya işsiz değilse iktisaden aktif olmayan nüfusa dâhil edilmekte, başka bir deyişle işgücünün dışında sayılmaktadır. Genel olarak standart tanımlardan bir tanesi genişletildiğinde kişi iktisaden aktif olarak sayılabiliyorsa bu kişinin “işgücünün kıyısında” veya “işgücüne ek” olması anlamında işgücüne marjinal olarak bağlı olduğu kabul edilmektedir (ILO, 1990: 109).

İşgücüne marjinal bağlı olanlar; iş bulma ümidi olmama⁶, ev işleriyle meşgul olma, ailevi sebepler, mevsimlik çalışma, öğrencilik, emeklilik, hastalık gibi sebeplerle iş aramayıp işbaşı yapmaya hazır olanları kapsamaktadır. Benzer şekilde iş arayan fakat referans haftasında iş başı yapamayacak olanlar da bu kategoriye eklenebilmektedir (ILO, 1990: 109, 113). Standart tanımlara göre işgücünün dışında kabul edilen bu nüfus, işgücü piyasasına girme olasılığı açısından değerlendirildiğinde; çalışmak isteyenler, iş aramasından ve işe başlamaya (referans haftası içinde) uygun olmamasından bağımsız olarak, “potansiyel/ek işgücü” şeklinde tanımlanmaktadır (ILO, 2013: 63).

Günümüz istatistiklerinde benimsenen sınıflandırma biçiminin bir başka özelliği işgücünün kullanımına odaklanmasıdır. İstatistikler iktisaden aktif nüfusu, işsizliği ve istihdamı ölçerken aynı zamanda mevcut insan gücü ve emeğinin ne ölçüde (etkin) kullanıldığını ölçmektedir (Husmanns, 2007: 1). Bu bakımdan istatistiklerde işgücünün eksik kullanımı konusu ön plana çıkmaktadır. İşgücü çerçevesi yaklaşımında işsizlik ölçümünün, aslında toplam iş açığını ölçtüğü kabul edilmekte ve buna tamamlayıcı olarak istihdam edilen nüfusun üretken kapasitesinin eksik kullanımını yansıtan eksik istihdam kavramı önerilmektedir. 1998 yılında yapılan on altıncı ICLS, eksik istihdam kavramını uluslararası standart olarak iki biçimde ifade etmektedir: zamana bağlı eksik istihdam ve yetersiz istihdam. Zamana bağlı eksik istihdam, referans haftasında istihdamda olan, esas işinde belirli bir saatten daha az süre çalışan (yarı zamanlı vb.), daha fazla süreli çalışmaya istekli ve hazır olduğunu belirten kişileri kapsamaktadır. Yetersiz istihdam ise, istihdamda olan kişinin esenliğiyle ilgili çeşitli sebeplerle (işin vasıflarına uygun olmaması, düşük ücret, uzun saatler, güvencesizlik, vb.) mevcut işini değiştirmek isteyen, iş arayan ve işe başlamaya hazır olan kişileri kapsamaktadır (ILO, 1998).

2013 yılında yapılan on dokuzuncu ICLS'te "işgücünün eksik kullanımı"; işsizlik, zamana bağlı eksik istihdam ve potansiyel işgücünün (marjinal bağlılar) toplamı şeklinde ifade edilmektedir (ILO, 2013: 61). Bu bilgiler ışığında temeli 1980'lerde atılan işgücü çerçevesi yaklaşımının günümüzdeki nüfusu sınıflandırma biçimi ve kategorileri genel olarak Şekil 1'de özetlenmektedir.

Şekil 1. İşgücü Çerçevesi Yaklaşımının Nüfusu Sınıflandırma Biçimi

* Marjinal bağlı kategorisinin sınıflandırmada nerede yer alması gerektiği, genişletilmiş/esnekleştirilmiş işsizlik tanımının yapıp yapılmadığına göre değişmektedir. Eğer istatistiklerde işsizliğin genişletilmiş, alternatif tanımları yer alıyorsa bu grup genişletilmiş işsiz kategorisine eklenmekte, fakat işgücü istatistiklerinde sadece standart tanımlamalar yer alıyorsa, marjinal bağlılar işgücüne dahil olmayanlar kategorisine eklenmektedir (ILO, 1990: 108). Bu sebeple bu kategori işsiz ve işgücüne dâhil olmayan kategorileri arasında kesikli çizgi ile belirtilmiştir.

Kapitalist üretim biçiminin gelişimiyle birlikte ortaya çıkan yeni ve esnek istihdam biçimleri zorunlu olarak işgücü istatistiklerinin daha derinlemesine, kapsayıcı ve bu açıdan daha karmaşık ve esnek olmasını gerektirmiştir. İşgücü istatistiklerinin dünya çapında standart olarak değişiminin neoliberal politikaların uygulanmaya başladığı 1980'lere denk gelmesi bu bakımdan anlamlı görünmektedir. Özellikle kısmi zamanlı, geçici, mevsimlik, düzensiz ve güvencesiz istihdam biçimleri, işsiz ve istihdam kavramlarını heterojenleştirmiştir (Özkaplan, 1999: 74). Dolayısıyla işsizliğin biçimi ve algısı değiştikçe istatistiklerin işgücü ve işsizlik tanımları da esnekleşmektedir. Bu tarihten geriye, istatistiklerin yeni oluşturulmaya başlandığı döneme bakıldığında kapitalist üretim biçiminin nasıl geliştiği daha açık görülebilmektedir. Özellikle işsizlik yaklaşımının değişimini izlemek hem tarihsel hem kuramsal açıdan oldukça açıklayıcı olmaktadır.

İşsizlik Yaklaşımının Tarihsel ve Kuramsal Değişimi

Modern işgücü istatistiklerinde işi olmayan, iş arayan ve işe başlamaya hazır olanları tanımlayan işsizlik kelimesinin gündelik dilde (İngilizce ve Almanca'da) yaygın olarak kullanılmaya başlaması dâhi 1890'lı yıllara denk gelmektedir. Bu tarihten önce, serbest veya boşta olan anlamındaki kelimeler dışında işsizlikle ilgili olarak, istihdam isteği veya gönülsüz başıboşluk gibi söylemler kullanılmaktadır (Garraty, 1986:4). Bu söylemlere paralel olarak işgücü piyasasının incelenmesinde de işsizliğin bu tarihlerde henüz öne çıkan bir konu olmadığı görülmektedir. İşgücü piyasasına dair ülke çapındaki ilk istatistikler, 1800'lerde sadece çalışan nüfusu belirlemeye yönelik yapılmıştır ve günümüzdeki yaklaşım ve tanımlara ulaşılması, ücretli emeğin tarihine kıyasla yakın bir zamana, 1930'lardan sonraya denk gelmektedir.

Bu tarihe kadar işgücü piyasası ilk olarak nüfus sayımlarından ve bazı ülkelerde sendika veya iş kurumlarına yapılan kayıtlardan belirlenmeye çalışılmıştır. Ülkelerin ölçüm yöntemleri birbirinden farklılaşsa da işsizliğe ve işgücü piyasasına genel yaklaşımın aynı olduğu ve tarihsel olarak aynı şekilde geliştiği görülmektedir. Bu sebeple işsizlik istatistiklerinin tarihsel gelişimi, hem genel yaklaşıma örnek teşkil etmesi, hem de genel yaklaşımda belirleyici olması bakımından nüfus sayımlarında anket yöntemini kullanan ABD istatistikleri üzerinden izlenebilmektedir.

ABD'de çalışan nüfusu ölçmeye yönelik ilk girişim 1820'de yapılan nüfus sayımında tarım, ticaret ve üretim alanlarında çalışanların (köleler dâhil) sayılmasıyla gerçekleştirilmiştir. On yılda bir yapılan nüfus sayımlarında 1870'e gelindiğinde, saptama yöntemindeki toplumsal sınıflandırma biçimi, kazanç getiren bir işte (gainful occupation) çalışıp çalışmama üzerine kurulmuştur. Buna göre "genellikle" ücret veya ticari kazanç elde ettiği bir işte çalışan ya da pazarlanabilir malların üretimine katkıda bulunanlar, kazanç elde eden işçiler olmaktadır. Nüfusu kazanç elde eden işçiler ve bunun dışındakiler olarak iki büyük kategoriye ayıran ve daha sonra "kazanç getiren iş yaklaşımı" olarak adlandırılan bu ölçüm biçimi, modern işsizlik istatistiklerindeki işgücü çerçevesi yaklaşımının benimsenmesine kadar çoğu ülkede aynı şekilde devam etmiştir (Hauser, 1949: 339-340).

İşsizlik ilk defa 1880 sayımında on yaşından büyük olup kazanç getiren bir işle iştigal edenlere anket yılı içerisinde kaç hafta çalışmadıkları sorusu yöneltilerek saptanmaya çalışılmıştır. İşsizlik soruları bu yöntemde sadece kazanç elde eden işçilere sorulmakta ve dolayısıyla birçok insan anket dışında bırakılmaktadır. 1910 yılında bu sorular sektör ve sınıf (ücretli işçi veya kendi hesabına çalışan) bilgisini içerecek şekilde genişletilmiş ve anketlere kişilerin istihdam durumunun

(iŒi/iŒsiz) ne olduğu sorusu eklenmiŒtir. 1920 yılında iktisadi durgunluk ve ekonominin kötüye gitmesi sebebiyle, "ironik bir Œekilde" sayımlarda iŒsizlik sorularına yer verilmemiŒ, daha ayrıntılı ve kapsamlı ölçümler için iŒgc piyasası istatistiklerinin geliŒtirilmesine karar verilmiŒtir (Card, 2011: 552-553).

1929 Büyük Bunalımı sonrasındaki kitlesel iŒsizlik, hem kamuoyunun hem de devletlerin ilgisinin iŒsizliĐe yoĐunlaŒmasına neden olmuŒtur. Bu tarihten sonra iŒgc istatistiklerinde yapılan deĐiŒiklikler, günümüzdeki istatistiklerin ve iŒsizlik yaklaŒımının temelini oluŒturmaktadır. Bu deĐiŒimle birlikte iŒsizlik kategorisi, insanların "alıŒmaya uygunluğu"nu ve "istekliliğini" esas almaya baŒlamıŒtır.

1930 yılında yapılan iŒsizlik anketlerinde, önceki anketlere ek olarak ilk defa, anket gününden önceki gün istihdamda olmayanlara alıŒmaya uygun olup olmadıkları, iŒ arayıp aramadıkları, ne kadar süredir iŒsiz oldukları ve iŒsizliĐin nedenleri gibi sorular getirilmiŒtir. Bu sorulara verilen yanıtlara göre iŒsizlik tanımı iki kategoriye ayrılmıŒtır. Buna göre iŒsiz olup alıŒmaya uygun olan ve iŒ arayanlar "A Sınıfı" olarak iŒaretlenmiŒ, iŒten çıkarılan ve henüz iŒ aramayanlar ise "B Sınıfı" olarak iŒaretlenmiŒtir (Card, 2011: 553).

Revize edilen anketlerle birlikte iki kategoriye ayrılan iŒsizlik tanımı, 1937 yılına gelindiğinde iyice sınırlandırılmıŒ ve B Sınıfı iŒsizlik kategorisi ortadan kaldırılmıŒtır. Bunun yerine eksik istihdam araŒtırması yapılmıŒ ve yarı zamanlı alıŒıp daha fazla alıŒmak isteyenler eksik istihdam edilenler Œeklinde deĐerlendirilmiŒtir. Bu sayımda anket haftasında alıŒmayanlara alıŒmak isteyip istemedikleri, eğer alıŒmak istiyorlarsa alıŒmaya uygun olup olmadıkları ve aktif olarak iŒ arayıp aramadıkları sorulmuŒtur. Artık yeni yaklaŒıma göre sadece bu son iki soruya "evet" cevabı verenler iŒsiz olarak sayılmaya baŒlamıŒtır. Her ne kadar 1939 yılında iŒ aramama nedeni sorulmaya baŒlanmış ve hasta olanlar ile uygun iŒ olmadığını dŒnenler (günümüzdeki iŒ bulma ümidi olmayan iŒiler) de iŒsiz sayılmıŒsa da, 1945 yılında tekrar revize edilen anketler iŒ aramama nedenini sormayı bırakmıŒ ve iŒ bulma ümidi olmayanlar, iŒsizlik tanımından ve sayımlarından dıŒlanmıştı. Bu tarihlerde aynı zamanda eksik istihdam araŒtırması da terk edilmiŒ, iŒsizlik istatistikleri giderek iŒ arama kıstasına yoĐunlaŒmaya baŒlamıŒtır (Card, 2011: 554-555).

Bu geliŒmelere paralel olarak ILO'nun yürüttüğü Uluslararası alıŒma İstatistikçileri Konferanslarının (ICLS) raporlarında da benzer dnŒmler izlenebilmektedir. 1925 yılında düzenlenen ikinci ICLS'de iŒsizliĐin tanımı, kazanç getirici faaliyet yaklaŒımına uygun Œekilde alıŒma esasına dayanarak yapılmakta, iŒsiz sayılmanın gerekli ve yeterli koŒulunun hastalık veya zorunlu

sebepler dışında “en az bir gün işte bulunmama” olduğu belirtilmektedir (ILO, 1925: 72). 1947 yılında yapılan altıncı konferansın raporunda ise işsiz kelimesinin yanında “iş olmayan ve iş arayan” ibaresi yer almaktadır (ILO, 1948: 54).

ABD ve ILO raporlarında olduğu gibi diğer ülkelerde de işsizliğin saptanmasında aynı yaklaşımların benimsendiği görülmektedir⁷. İşsizlik istatistikleri genel olarak 1800’lerin ikinci yarısından İkinci Dünya Savaşı’na kadar büyük ölçüde ücretli çalışmaya dayanan kazanç getiren iş yaklaşımına göre tutulmuş, savaş sonrası dönemde ise belirgin bir değişimle iş arama ve çalışmaya hazır olma esasına dayanır hale gelmiştir. İngiltere örneğinde 1920-1930 yıllarındaki aylık işsizlik ölçümlerinde kullanılan işsizlik ödeneklerini almak için «gerçek anlamda iş arıyor olmak» koşulu getirilmiştir. 1948 yılında ise resmi kurumlara işsiz olarak kayıt yaptıranların sayımı, işsizlik ödeneği alıp almadığına bakılmaksızın iş arayan, çalışmaya yeterli ve uygun olanları kapsamaya başlamıştır (Denman ve McDonald, 1996: 8).

Bu şekilde modern işsizlik istatistiklerinde kabul edilen, bir kişinin ya istihdam edildiği, ya iş aradığı ya da işgücünün dışında olduğu işgücü çerçevesi yaklaşımının temeli atılmıştır. Yıllar içinde istatistiklerden izlenebilecek işsizlik tanımlarının değişimi ABD örneklenerek genel bir şekilde Tablo 1’de özetlenmektedir.

Tablo 1. İstatistiklerdeki İşsizlik Tanımının Tarihsel Değişimi

Kazanç Getiren İş Yaklaşımı	İşgücü Çerçevesi Yaklaşımı				
1880 - 1920	1920-1930	1930 - 1940	1940 - 1945	1945 - 1980	1980 - ...
Kazanç elde eden işçi olup işbaşı olmayan	İş olmayıp çalışmaya uygun olan ve iş arayan (ABD: A Sınıfı) İşten çıkarılmış olup henüz iş aramayan (ABD: B Sınıfı)	İş olmayan, çalışmak isteyen, çalışmaya uygun olan, iş arayan	İş olmayan, iş arayan ve çalışmaya hazır olan (ABD: İş aramama sebebi hastalık veya uygun iş olmadığını düşünmek olan)	İş olmayan, çalışmaya uygun/hazır olan, iş arayan	Standart işsizlik tanımı yanında genişletilmiş/ esnekleştirilmiş işsizlik tanımları (İşgücüne marjinal bağlı olanların işsizlik tanımına eklenebilmesi)

İstatistiklerdeki bu değişim günümüzde de devam eden pek çok tartışmaya

konu olmuştur. İşsizlik istatistiklerinin kuramsal bir işsizlik tanımı üzerine inşa edilmek yerine, işsizliği daha çok kavramsal bir yaklaşım olarak ele aldığı düşünülmektedir. Bu durum özellikle net bir işsizlik tanımını ortaya koyamayan iktisadi kuramın yetersizliğine bağlanmaktadır. İktisatçıların genellikle işsizliğin kaynağı ve açıklanması üzerine teorik modellemelere odaklandığı, işsizliğin tanımlanması ve ölçülmesi sorununu büyük ölçüde istatistikçilere ve bürokratlara bıraktığı (Card, 2011: 556) düşünülmektedir. İşsizliğin ölçümü, görevleri politika yapıcılara öneri getirmek olan insanlar tarafından yapıldığı için de, iş arama gibi kuramsal temeli olmayan kriterler üzerinden değerlendirildiği ve ölçümün asıl kaygısının analitik veya kuramsal olmaktan çok işlevsellik, objektiflik ve ölçülebilirlikle ilgili olduğu (Long, 1942: 28-29; Bancroft, 1957: 63-65) düşünülmektedir.

Bu eleştirilere karşılık olarak istatistiksel gözlemin zaten işlevsellik, objektiflik ve ölçülebilirlik gibi özelliklere sahip olmasının beklenmesi gerektiği, bu sebeple asıl önemli olanın kuramsal bir tanımlamadan ziyade bu tanımlamanın yerine geçebilecek akla yatkın ve kapsayıcı bir yaklaşımın olduğu da (Webb, 1939; Hauser, 1949) düşünülmektedir. Bu düşünce doğrultusunda işgücü çerçevesi yaklaşımının üstünlüğü, tam da iş arama faaliyeti gibi objektif, ölçülebilir ve işlevsel bir kıstasa sahip olması üzerinden savunulmaktadır.

İstatistiğin basit bir gözlemin ötesinde belirli bir düşünce sistemini ve kuramsal bir temeli de taşıması gerektiği düşünüldüğünde, işsizlik istatistiklerinin kuramsal bağlarının çok da zayıf olmadığı söylenebilir. Klasik ekonomi politisinin işsizlik anlayışı ücret farklılığına dayalı düzensiz istihdam üzerinden açıklanmaktadır. Adam Smith'le (1776) başlayan düzensiz istihdam anlayışında, ortalamanın üzerine çıkan ve farklılaşan kâr ve/veya ücretler, serbest rekabet çerçevesinde bu alana yönelen sermaye ve işgücü ile tekrar ortalama oranlarına dönerler. Dolayısıyla işçilerin daha yüksek ücretli işlere yönelmesiyle istihdam sürekli ve kalıcı olmayan bir özelliğe sahiptir ve işsizlik; konjonktürel olarak işgücü arzının işgücü talebini aşmasıyla açıklanır. Buna göre, işgücü piyasasında tam istihdam varsayımı açıkça belirtilmemekle birlikte, sermaye birikiminin hızlanma oranıyla (ulusal zenginliğin sürekli artış göstermesi), işgücüne olan talebin bu oranda artacağı ve piyasada arz-talep eşitliği sağlanacağı yaklaşımı benimsenmektedir⁸ (Smith, 2001: 55-66). Malthus (1798) ise işsizliği geçim kaynaklarından daha fazla artan nüfus sonucu ortaya çıkan doğal bir seçim yasası olarak açıklamakta ve nüfus (işgücü arzı) fazlasının yoksullukla birlikte nüfus artış hızındaki düşmeyle dengeye geleceğini savunmaktadır. Malthus'un artı nüfus teorisine dayalı işsizlik tanımlaması, piyasa işleyişinin ve hareketlerinin bir sonucu olarak düşünülen işsizliği, bir doğa kanunu olarak açıklamaya yönelmektedir. Bu düşüncenin hemen kabul görmesinin sebebi ise, üst sınıflara

yoksullukla mücadele ve toplumsal ilerleme konusundaki sorumluluklarından kurtulma olanağı sağlaması olduğu (Mills, 1917: 15) savunulabilmektedir.

Neoklasik iktisat kuramı da, metodolojik ve kuramsal olarak (klasik) ekonomi politiktan günümüze uzanan büyük bir kopuşu temsil etmekle birlikte⁹ piyasada arz-talep dengesini, tam istihdam varsayımını kuramsallaştırarak devam ettirmiştir. Emek-değer kuramının yerine fayda-değer kuramını benimseyen neoklasik yaklaşımda işgücü arzı bir tüketici problemi olarak ele alınmakta ve azami fayda elde etme amacıyla olan insanların optimal tercihlerine (boş zaman ve çalışma) dayandırılmaktadır. Buna göre insanlar, çalışarak elde ettikleri gelire satın alabilecekleri mal ve hizmetlerin sağladığı fayda ile işten arta kalan boş zamanlarının sağladığı faydayı karşılaştırır ve bu karşılaştırma sonucunda en çok faydayı elde edecek şekilde çalışıp çalışmamaya veya ne kadar çalışacaklarına karar verirler (Cahuc ve Zylberberg, 2004: 5-9). Bu doğrultuda işsizliği, belirli bir ücretin altında çalışmamayı tercih edenlerin gönüllü olarak yarattığı kabul edilirken belirli bir ücret (işgücü arz ve talebinin piyasada eşitlendiği denge ücret) seviyesinde isteyen herkesin iş bulabildiği bir tam istihdam ortamının oluştuğu kabul edilir. Dolayısıyla kitlesel işsizliğin göz ardı edilemediği 1930'lara kadar kazanç getiren iş yaklaşımında çalışmaya istekliliğin/uygunluğun veya iş arama kıstasının getirilmemesi, işsizliğin gönüllü olduğu düşüncesiyle uyumlu görünmektedir. Çünkü zaten çalışmaya istekli ve uygun olanların kazanç elde eden işçi oldukları ve her isteyenin çalıştığı varsayılmaktadır. İş başında olmayanların araştırılması ise iktisadın etkin kaynak kullanımını esas alan yaklaşımıyla paralellik göstermektedir.

Büyük Bunalım sonrasında ise kitlesel işsizliğin artık bireysel tercih ve gönüllülük üzerinden açıklanamadığı ve mikro iktisadi kuramın yeniden makro temellere ihtiyaç duyduğu koşullar ortaya çıkmıştır (Milonakis ve Fine, 2009: 270-271). Bu ihtiyaca cevap veren Keynesyen yaklaşım, işsizliği müdahalesiz ve denetimsiz kapitalizmin bir sonucu olarak açıklamış, tam istihdam varsayımını ve ücrete bağlı işgücü arzı kuramını ortadan kaldırmasa da, gönülsüz işsizliğin var olduğunu kabul etmesiyle yeni bir yaklaşım getirmiştir (Shaikh, 1999). Buna göre, mevcut ücret düzeyine razı olduğu halde işsiz kalanlar, yani gönülsüz işsizlik mevcuttur, fakat uygun devlet müdahalesiyle tam istihdama yakın bir ekonomiye ulaşmak mümkündür. İşsizliğin resmî tanım ve ölçümünün bu tarihlerde iş arama ve işe başlamaya hazır olma kıstaslarına yönelmesinin, bu sebeple gönüllü işsizlikten gönülsüz işsizliğe yönelen kuramsal değişime eşlik ettiği söylenebilir. Ayrıca, işsizliği azaltmaya yönelik sosyal refah devleti politikaları, istihdamı artırıcı ve sosyal güvenliği genişletici müdahaleleri kapsadığı için, insanlara işsizlik yardımı yapmaya yönelik kamu politikalarının bu yardım programını sadece iş arayan ve önerilecek işlerde çalışmaya hazır olanlarla kısıtlaması politika

açısından uygulanabilir olduğu kadar (Bancroft, 1957: 63-64), gönülsüz işsizlik yaklaşımıyla da uyumlu görünmektedir

Ancak, burada ön plana çıkarılan sorun işsizlik değil, çalışma üzerinden tanımlanan istihdamdır ve bireylerin zenginliğe, refaha ve toplumsal yaşamda bir yere ulaşmasını sağlayacak bir işi garanti etmenin devletin görevi olduğu görüşü hâkimdir; herkesin istihdam edilmesi, herkesin çalışması veya çalışmayı istemesi önemlidir (Meda, 2012: 137-138). İşsizlikle ilgili devlet politikaları da bu doğrultuda mevcut koşullara “rıza gösterecek” şekilde istihdam isteğine (aktif olarak iş aramak veya her işte çalışmaya hazır olmak gibi) karşılık verilen ödeneklerle sınırlandırılmıştır. Özellikle İngiltere’de bu, işsizlik ödeneğinin sadece aktif olarak iş arayanlara ve çalışmaya hazır olanlara verilmeye başlamasından da görülebilmektedir.

Değişimiyle birlikte tüm bu yaklaşım, işsizliği bireysel tercihlere veya yanlış devlet politikalarına dayandıran ve toplumu üretim ilişkilerinden bağımsız tek tek bireylerin toplamı, ekonomiyi de birimler arası bir ilişki olarak gören bir soyutlamayla ilişkilidir. Bu yaklaşım aynı zamanda, kapitalist üretim biçiminin dayandığı “özgür” işçinin tek yönlü olarak ön plana çıkarılmasıyla ilişkilidir. Buna göre serflikten ve kölelikten kurtulan insanlar özgürce onlara sunulan iş imkânlarından yararlanabilecek, serbest girişimci olabilecek veya hayatını kazanmak için çalışabilecek ve tüm bunlar için devletin desteğini alabilecek bir piyasaya eşit koşullarda sahiplerdir. Ancak özgür işçinin aynı zamanda zorunlu ve muhtaç olduğu, bu anlamda sözü edilen eşit koşulların üretim ilişkileri bağlamında asla var olmadığı gerçeği tamamen göz ardı edilmektedir.

Özgür işçi kavramı, bu işçinin muhtaç biri olduğunu da örtük olarak içerir. İşçi, ekonomik varlığı bakımından salt bir canlı emek kapasitesidir ve dolayısıyla hayatı ihtiyaçlardan başka bir şeyi yoktur. Varlığı, tüm yönleriyle ihtiyaçlardan ibarettir; emek kapasitesi olarak, bu kapasiteyi gerçekleştirecek nesnel varlıktan yoksundur. Kapitalist, [onun] artık emeğine ihtiyaç duymadığı takdirde, kendi zorunlu emeğini harcayamaz, hayati ihtiyaç maddelerini üretemez. Böyle olunca, onları mübadele yoluyla da elde edemez... İşçi olarak yaşamını, ancak emek kapasitesini, sermayenin emek fonu olarak ayrılan kısmıyla mübadele ettiği takdirde sürdürebilir... Dolayısıyla işçi özünde muhtaç biridir. Bundan da öte, sermayeye dayalı üretimin koşulu durmaksızın daha fazla artık emek üretmesi olduğuna göre, giderek daha fazla zorunlu emek serbest kalacaktır. Muhtaçlık şansı böylece daha da artacaktır. (Marx, 2014: 513)

Dolayısıyla istatistiklerdeki işsizlik, iş arayan ve çalışmak isteyen insanlara işgücü piyasasının veya devletin iş sağlama performansının bir göstergesi olarak algılanmalıdır (Cain, 1978: 2) ve bu, kapitalist üretim biçimine özgü

somut koşulların istatistiklerde yer alan çok küçük bir bölümüdür. Marx bunu, “durmaksızın daha fazla artık emek üretme” koşulu olarak nispi artı nüfus yasasında ortaya koymaktadır.

Nispi Artı Nüfus ve Yedek İşgücü Ordusu

Nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu Engels ve Marx tarafından kapitalist birikimi açıklarken pek çok kez ve farklı biçimlerde kullanılmışsa da, bu kavramlar daha detaylı olarak ve kuramsal bir çerçevede içerisinde Kapital’in birinci cildinde ele alınmıştır.

Nispi artı nüfusu, kapitalist üretim biçimine özgü bir nüfus yasası olarak tanımlayan Marx, bu yasayı “kapitalist birikimin genel yasası” bölümünde sermaye birikiminin işçi sınıfı üzerindeki etkisi olarak ele almış ve bunu, birikim sürecinde sermayenin bileşiminin¹⁰ emek kitlesinin aleyhine olacak şekilde değişeceğini göstererek açıklamıştır. Buna göre nispi artı nüfus kapitalist birikim sürecinde sermayenin kendisini genişletmesi için gerekli olandan çok daha fazla bir emekçi nüfusu kendisiyle birlikte durmadan üretmesi anlamına gelmektedir (Marx, 1997: 601).

Marx öncelikle işgücü piyasasının özel tarihsel koşulların gelişimiyle oluşan özgül bir üretim biçimine, kapitalist üretim biçimine ait olduğunu ortaya koymaktadır. Emek gücünün metalaşmasıyla ücretli emek sisteminin ve işgücü piyasasının ortaya çıkışı, toplumun büyük bir kesiminin üretim araçlarından ayrıldığı, geçim araçlarından yoksun bırakıldığı uzun, çatışmalı ve kanlı bir tarihsel sürecin sonucunda gerçekleşmiştir (Marx, 1997: 678-680). Bu şekilde ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli ürünleri kendisi üretemeyen, bu ürünlere erişmek için emek kapasitesini üretim araçları sahiplerine ücret karşılığında kullandırması gereken büyük bir insan kitlesi yaratılmıştır. Ancak emek kapasitesinin üretim aracı sahipleri tarafından satın alınmasının sebebi, kendisinin veya bu insanların ihtiyaçlarını karşılamak değil, üretim sürecinde yaratılan artı değere el koymak ve bunu sürdürmektir. Bu üretim biçiminin tarihteki diğer örneklerden ayrıldığı en önemli özelliği, üretimin ihtiyaçlar için değil, sürekli artı değer (veya kâr) için yapılmasıdır ve üretim aracı sahibi ancak bu koşul sağlandığı ve devam ettiği müddetçe emek gücünü satın almaktadır. Dolayısıyla emek gücünün metalaşması ve ücretli emeğin ortaya çıkışı, üretim araçlarının da sermayeye dönüşmesi süreciyle gerçekleşmiştir. Bu süreç ücretli emekle sermayenin birbirinin koşulu olduğu, karşılıklı olarak birbirini yarattığı ve yeniden ürettiği kapitalist üretim sürecinin kendine özgü yapısının temelini oluşturmaktadır. Emek ve sermaye arasındaki bu karşılıklı ilişki, diğer üretim biçimlerinde görünür olan sömürü ilişkisinin özgür ve eşit koşullarda bir mübadeleye evrildiği izlenimini yaratsa da, Marx’ın çözümlemesi en başta bunun zorunlu ve eşitsiz

bir mübadeleye ve tarihsel olarak eşitsiz koşullara dayandığını göstermektedir. Buna göre, işgücü talebi veya emek gücünün satın alınması kapitalistler açısından bir mecburiyete dayanmamakta, buna karşılık hem üretilen ürünleri satın alıp tüketmek zorunda olan işçilerin sürekli emek sürecine katılmasını, hem de bu şekilde sermayesinin yeniden üretilmesini garanti altına almaktadır. İşgücü arzı ise, modern işgücü piyasasının kuramsal ve istatistiksel varsayımının aksine, istekliliğe veya bireysel tercihlere değil; tarihsel, toplumsal ve iktisadi bir zorunluluğa dayanmaktadır (Marx, 1997: 541-552).

Kapitalist birikimin bu özelliği, işgücü talebini daha fazla artı değere ve kâra el koyma dürtüsüne dayandırmakta ve bununla sınırlandırmaktadır. Bu dürtü, aynı zamanda, teknik ilerlemeyi ve üretkenliği olabildiğince arttırma eğilimini de yaratmakta, sermayenin bileşenleri açısından birikimin tarafsız (nötr) bir şekilde ilerlemeyip emek tasarruf eden araçları geliştirmesini sağlamaktadır (Mandel, 2008: 80). Bu şekilde üretim sürecine giren değişen ve değişmeyen sermaye, birikim ilerledikçe artmakta beraber, değişmeyen sermaye, değişen sermayeye göre daha fazla artmakta, daha fazla üretim aracı giderek daha az emekle birleşmektedir.

Marx bu süreci, emek ve sermaye arasındaki ilişkinin “gerekli emek zaman” ve “artı emek zaman” arasındaki ilişkiye yansımaları üzerinden açıklamaktadır. Buna göre, üretim sürecinde kullanılan sermayenin çoğalması, işçinin bir işgünü içerisinde kendi emek gücünün değerini ürettiği gerekli emek zamanının ötesine geçen artı emek zamanda ürettiği artı değere dayanmaktadır (Marx, 1997: 215-216). Dolayısıyla birikimin temelinde karşılığı ödenmemiş artı emek zamanı içeren metallerin satışıyla elde edilen artı değerlerin çoğaltılması, yani karşılığı ödenmemiş artı emek zamanının arttırılması (veya gerekli emek zamanının azaltılması) yatmaktadır. Elde edilen artı değerlerin bir kısmı, yeniden başlangıç sermayesinin değişmeyen ve değişen kısmına eklenerek toplam sermayeyi büyütmede, birikim ilerledikçe hem üretim araçlarına hem de emek gücüne ayrılan sermaye eskisine göre artmaktadır. Bu durumda sermaye birikiminin ilk etkisi daha fazla emek gücüne ihtiyaç duyulması, yani emek gücü talebinin artması olmaktadır. Bunun sonucunda ücretli emeğin istihdamında ve ücretlerde bir artış gerçekleşebilmekte, ancak bu artış, karşılığı ödenmemiş emek zamanının azalması anlamına geldiği için, birikimin devam etmesini tehdit edecek bir seviyeye her zaman sınırlı olmaktadır (Marx, 1997: 590).

Sermaye birikiminin bir diğer etkisi, kendisini hâlihazırda bu sınırlamanın dışına çıkaracak güçleri, emeğin üretken güçlerini geliştirmesi olmaktadır. Toplam sermayenin büyümesi, emek kitlesiyle birleşen üretim araçlarını arttırırken, aynı zamanda emeğin üretkenliğinin artmasını da sağlamaktadır. Her tekil

sermayeyi karşılığı ödenmiş gerekli emek zamanı olabildiğince azaltmaya ve artı emek zamanı olabildiğince uzatmaya yönelten daha fazla artı değer ve kâr elde etme isteği bir yandan emek üretkenliğindeki artışın sonucunda mümkün olurken¹¹, diğer yandan üretkenlik artışının koşulunu oluşturmaktadır. Bu koşulu oluşturan unsur, toplam sermayenin büyümesiyle artan üretim araçlarının, üretkenliğin artmasını sağlamasıdır. Emegın üretkenliği, ister iş bölümüyle ister makine kullanımıyla artsın, belirli bir sürede aynı emeğin daha fazla üretmesi anlamına geldiğinden, bu artış her zaman daha fazla hammadde ve ara mal gibi yardımcı öğelerin üretim sürecine girmesiyle sağlanmaktadır. Dolayısıyla üretkenliğin artışı, aynı emek kitlesiyle giderek daha fazla üretim aracının birleşmesi anlamına gelmektedir. Bu şekilde başlangıç sermayesine eklenen artı değerin üretim araçlarına ayrılan kısmı görece artmakta, birikim ilerledikçe sermayenin bileşimi sabit kalmayarak, emek kitlesinin aleyhine olacak şekilde değişmektedir (Marx, 1997: 593-594). Marx bu şekilde, değişen ve değişmeyen sermaye arasındaki ilişki bakımından sermaye birikiminin hızına göre bir yandan artan emek gücü talebi sonucunda ücretlerin artabileceğini, daha fazla emeği kendine çekebileceğini, öte yandan birikimin devamı için bu artışı sınırlandırma ve emeği kendinden uzaklaştırma eğiliminde olduğunu anlatmaktadır.

Emeğe olan talep, sermayenin bütünü ile değil, ancak değişen kısmının miktarıyla belirlendiğine göre, bu talep, daha önce varsayıldığı gibi toplam sermayedeki artış ile orantılı olarak artacağına, gittikçe küçülen şekilde düşer. Emeğe olan talep, toplam sermayenin büyüklüğü nispetinde ve büyüklüğün artması ölçüsünde artan bir hızla düşer. Toplam sermayenin büyümesi ile birlikte değişen kısmı, yani onunla birleşen emek de büyür, ama bu her zaman küçülen bir oranda olur. (Marx, 1997: 600)

Bu eğilim, bireysel sermayeler arasındaki rekabet sonucunda bir zorunluluk hâlini almaktadır. Rekabetin en belirgin biçimi meta fiyatlarının düşürülmesi üzerinden yürütölmekte ve bu da büyük ölçüde emeğin üretkenliğine bağlı olmaktadır. Üretkenliğin artması, kapitalist birikim sürecinde sermayenin örgütlenme biçiminin değişimiyle giderek genişleyen üretim ölçeği sonucunda gerçekleşmektedir. Sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme şeklinde yeniden örgütlenmesi, üretim ölçeğinin ve yöntemlerinin üretkenliği arttırıcı şekilde değişmesini sağlamaktadır. Birikim arttıkça büyüyen bireysel sermayeler bölünme ve başka alanlara girme yoluyla yeni sermayeler ortaya çıkararak sermayenin yoğunlaşması biçiminde üretimin ölçeğini büyötmektedir. Bununla birlikte ortaya çıkan farklı büyüklüklerdeki sermayelerin rekabet halinde olması sonucunda, pek çok küçük sermaye birleşme veya devralma yoluyla büyüyerek sermayenin merkezileşmesi biçiminde üretim ölçeğini daha da fazla genişletmektedir. Bu şekilde birikimdeki ilerleme, yoğunlaşmayla bireysel

sermayeleri arttırırken merkezileşme için elverişli bir ortamı da yaratmakta, başta bölünen sermayeler sonra büyük bir kitle halinde tek elde toplanmaktadır. Güçlü bir kitle halini alan sermaye bu sayede bireysel sermayelerin yapamayacağı büyük yatırımları tek seferde yaparak üretkenliği arttırıcı teknik değişim için gerekli değişmeyen sermaye artışını sağlayabilmektedir. Sonuçta, daha az emek gücüyle daha fazla hammadde ve makinenin harekete geçirilmesi sağlanmakta, birikim ilerledikçe bir yandan yeni yatırımlar için giderek daha az emeğe ihtiyaç duyulurken, diğer yandan eski yatırım alanlarında da üretkenlik artışı sonucu istihdam edilen emek miktarında azaltmalara gidilmektedir (Marx, 1997: 596-599).

Sermaye birikimi, işgücü talebini arttırmakla birlikte üretim koşullarının gereksiz hale getirdiği ölçüde serbest bıraktığı işçilerle işgücü arzını da arttırmaktadır (Marx, 1997: 610). Sermaye birikiminin bu özelliği, gerekli emek zamanının varlığı ile artı emek zamanının birbirine koşullu olmasına dayanmaktadır. Birikimi sağlayan artı değer üretimi, artı emek zamanının yaratılmasına bağlıdır, ancak sermaye bunu sadece belli miktarda gerekli emeği harekete geçirerek, yani işçiyle mübadeleye girerek yapabilmektedir.

[Sermaye yasasının] eğilimi, o halde, gerekli emeği en aza indirmekle birlikte mümkün olduğu kadar çok emek yaratmaktır. Sermaye bir yandan emekçi nüfusu arttırmaya yönelirken, bir yandan da bunun bir kısmını sürekli bir artı nüfus -sermaye tarafından kullanılmadıkça varlığı lüzumsuz olan fazlalık bir nüfus- olarak ortaya koyar. Sermayenin eğilimi bir yandan insan emeğini (nispi olarak) gereksiz hale getirirken, bir yandan da insan emeğini sınırsız bir şekilde arttırmaktır. (Marx, 1973: 333-334)

Dolayısıyla nispi artı nüfus, Malthus'un nüfus teorisinin aksine işsizliği, kaynaklardan daha hızlı artan nüfusun doğal bir sonucu olarak değil, sermayenin kendisini genişletmesi için gerekli olan nüfustan daha fazlası olarak açıklamaktadır (Marx, 1997: 601).

Bu nüfus sermaye birikiminin sonucu olduğu gibi, onun varlık ve devamlılık koşulunu da oluşturmaktadır. Kapitalist birikim, hızına göre yeni istihdam olanakları yaratmakla birlikte istihdamın tehdit edici bir seviyeye ulaşmaması için gerekli olanakları da yaratmaktadır: büyük bir işsizler ve "yarı işsizler" ordusu, başka bir ifadeyle yedek işgücü ordusu. Yedek işgücü ordusu sermaye birikimi süreciyle yaratılan nispi artı nüfusla aynı anlama gelmemekle birlikte bu nüfusun büyük bir parçasını oluşturmaktadır. Marx, yedek işgücü ordusu ile nispi artı nüfus arasındaki ayrımı, nispi artı nüfusun en dipteki tortusu olarak tanımladığı sefalet alanını açıklarken belirtmiştir. Buna göre, aktif işgücünde yer almayıp çalışabilecek durumda olanlar ve sermaye birikiminin hızlandığı

canlanma dönemlerinde aktif işgücü ordusuna katılabilenler, özellikle “yetim ve öksüz çocuklarla fakir fukara çocuklar”, “yedek işgücü ordusunun adayları” olarak belirtilmiştir (1997: 613). Nispi artı nüfusun sefalet alanında bulunan diğer yoksullar ise çalışamayacak durumda olanları da kapsamaktadır. Dolayısıyla yedek işgücü ordusu, sermaye birikiminin hızlandığı dönemlerde işgücü piyasasına çekilip, birikimin yavaşladığı dönemlerde işgücü piyasasından itilebilen bir nüfus olarak yedek oluştururken, nispi artı nüfus işgücü piyasasından tamamen dışlanmış ve çalışamayacak durumda olanları da kapsamaktadır. Benzer şekilde nispi artı nüfusun farklı biçimlerinin anlatıldığı bölümde Marx, nispi artı nüfusun olası her biçimde var olduğunu ve her emekçinin “yarı ya da tam işsiz”¹² olduğu zaman bu nüfusta yer aldığını belirtmiştir (1997: 610). Buna göre nispi artı nüfusun işgücü piyasasıyla kısmen bağlantısı olan yarı işsizler, yani yedek işgücü ordusunun yanında işgücü piyasasıyla bağlantısı olmayanları (günümüzde işgücünün dışında kabul edilen nüfusu) da kapsadığı söylenebilir.

Yedek işgücü ordusu, buna göre, hangi işgücü durumunda olduğu fark etmeksizin (hâlihazırda aktif işgücü ordusunda veya işgücünün dışında olabilir) sermaye birikimi koşullarına göre bir sömürü tabanı haline gelebilecek, bunu genel işgücü talebinde, dolayısıyla ücretlerde (zararlı) bir artış yaratmadan gerçekleştirebilecek ve bu anlamda hem aktif orduyu hem de nispi artı nüfusun çeşitli biçimlerini baskı altında tutabilecek bir nüfusa karşılık gelmektedir. Yine sermaye birikimi koşullarına göre, işgücü piyasasından dışlanan emekçilerle işgücü arzında bir “fazlalık” hâlinde görünen bu nüfus, ortaya çıkan yeni yatırım alanlarına gereken emek gücü için birikim koşullarının izin verdiği ölçüde hazır bir emek kapasitesi görevini görmekte ve bu sayede ihtiyaç duyulan istihdam artışı, ücretleri arttırmadan sağlanabilmektedir (Marx, 1997: 603). Marx’ın bu tarifi, işgücü arzını, talebini ve işsizliği ücretlerin belirlediğini savunan işgücü piyasası yaklaşımını tersine çevirerek ücretlerin piyasada belirlenmesini sermaye birikiminin şekillendirdiği yedek işgücü ordusunun hareketine dayandığını açıklamaktadır (Linder ve Sensat, 1977: 217). Dolayısıyla işgücü arzı, işgücü talebi ve işsizlik; ücretlere değil, sermaye birikimi koşullarına bağlı değişkenler olarak karşımıza çıkmaktadır. “Matematik bir deyişle: birikim oranı, bağımlı değil bağımsız değişkendir; ücret oranı, bağımsız değil bağımlı değişkendir” (Marx, 1997: 591).

Marx, yedek işgücü ordusunu oluşturan nispi artı nüfusun üç biçimini; akıcı, saklı ve durgun artı nüfus olarak belirtirken bu nüfusun “en dipteki tortusunu” da sefalet alanındaki yoksul artı nüfus olarak tanımlamaktadır (Marx, 1997: 610-613). Akıcı kategorisi makineleşmeyle, değişen yatırım alanlarıyla ve sermayenin değerlendirme koşullarına göre işlerinden çıkarılıp ihtiyaç halinde (çoğunlukla daha kötü şartlarla) işe alınanları kapsamakta, bu anlamda sermaye

birikimine bağılı çevrimlere göre işgücü piyasasına çekilip salınabilen bir yedek işgücü özelliğı taşımaktadır. Bu kategori günümüzde teknolojik ve yapısal işsizlik şeklinde tanımlanan işsizlik türleri olarak kabul edilebilir.

Saklı kategorisi, özellikle tarım gibi sermaye birikimine dâhil olmayan alanların kapitalistleşmesi veya tarım alanlarının tasfiyesiyle burada tarımla geçinen nüfusun topraktan kopup proleterleşmesi sürecini yansıtmaktadır. Saklı artı nüfus, tarımsal üretimin kapitalistleşmesiyle tarım emekçilerine duyulan talebin azalması ve tarımsal alanların tasfiyesi sonucunda tarım dışı sektörlerle yönelmek durumunda olan, bu anlamda daha çok kır-kent arasında hareket halinde olmasıyla gözlemlenebilen ve geçim araçlarını sağlamak amacıyla işgücü piyasasına dâhil olmak için hazırda (düşük ücret, kötü çalışma koşullarına razı olabilecek) bekleyen bir nüfusa karşılık gelmektedir. Saklı artı nüfus da, sermaye birikiminin hızlandığı dönemlerde çeşitli üretim kollarında ihtiyaç duyulan emekçi kitlesi için çekilip, birikimin yavaşladığı dönemlerde salınabilen bir yedek işgücü özelliğı taşımaktadır.

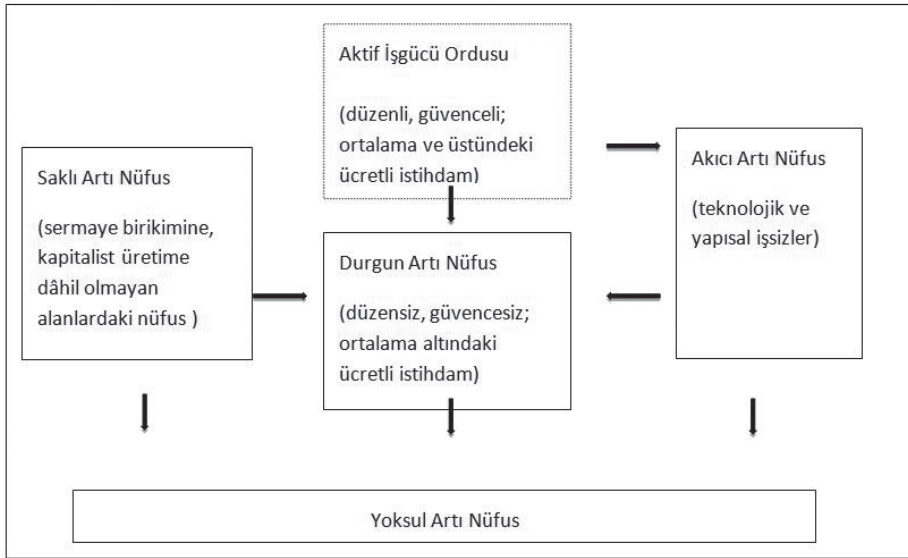
Nispi artı nüfusun bir başka kategorisi olan durgun artı nüfus, oldukça düzensiz ve kötü şartlar altında çalışan nüfusu kapsamaktadır. Aktif işgücü içerisinde yer almakla birlikte durgun artı nüfus, çalışma süresinin olabildiğince uzun, ücretlerin olabildiğince düşük olmasıyla kapitalist sömürünün geniş tabanı haline gelmekte ve sermayeye her an “bitip tükenmez bir emek gücü deposu sağlamaktadır”. Durgun artı nüfus, saklı artı nüfusun aktif işgücüne çekilme kanallarının gelişmesi gibi, sermaye birikimi sürecine göre çökmekte olan alanlardan gelen “fazlalık halindeki” nüfusla bağlantılıdır ve kötü çalışma koşullarına razı olma durumunda olan, işçi sınıfının ortalama yaşam koşullarının altında yaşayan emekçileri kapsamaktadır. Bu anlamda durgun artı nüfus da sermaye birikiminin hızına ve koşullarına göre bir yedek işgücü sağlamaktadır.

Son olarak yoksul artı nüfus; serseriler, suçlular, seks işçileri gibi lümpen proletarya (Türkçe çevirisinde “tehlikeli sınıflar”) dışında, çalışabilecek durumda olan yoksulları; yetim, öksüz, yoksul çocukları, ayrıca yaşlılar, morali bozulmuş olanlar, iş bölümü nedeniyle uyum yeteneğinden yoksun kalmış çaresizler, zavallılar, iş kazası geçirip sakat kalanları kapsamaktadır. Marx (1997: 613) yoksul artı nüfusu, aktif işgücü ordusunun hastanesi ve yedek işgücü ordusunun safrası olarak belirtmektedir. Yoksul artı nüfus, çalışabilecek durumda olmayanları da kapsamakta, bu anlamda kapitalizmin sadece işgücüne yedek oluşturacak bir nüfusu değil, işgücü piyasasına giremeyecek, çalışmayacak ve geçimini emek gücünü satarak sağlayamayacak bir nüfusu da yarattığını açıklamaktadır. Buna göre yoksul artı nüfusun sadece bir kesiminin, sermaye birikimi koşullarına göre işgücü piyasasına çekilebilecek, çalışabilecek durumda olan kesiminin, yedek

işgücü ordusu özelliği taşıdığı söylenebilir.

Nispi artı nüfusun farklı biçimleri arasında sermaye birikimi koşullarına göre sürekli bir ilişki ve hareketlilik bulunmaktadır. Özellikle akıcı nüfusta yer alıp eski işlerine dönemeyenler ve saklı kategorisindekiler, durgun nüfusu besleme eğilimindedir ve birikimin hızlanıp genişlemesiyle birlikte bu durgun nüfusun büyüyeceği beklenmektedir (Marx, 1997: 612). Bu doğrultuda nispi artı nüfus kategorileri ve aralarındaki ilişki Şekil 2'deki gibi gösterilebilir.

Şekil 2. Nispi Artı Nüfus Kategorileri ve Aralarındaki İlişki

Kaynak: Duggan, Reserve Army of Labor and Migration, 2013. (Düzenlenmiştir).

Nüfusun Yeniden Sınıflandırılması

Nispi artı nüfus ve bu nüfusun oluşturduğu yedek işgücü ordusu, sermaye birikimi sürecinde üretilen ve bu sürecin koşullarına göre işgücü piyasasına çekilip, dışına itilen ve gerektiğinde tekrar çekilebilen bir nüfusun toplamını temsil etmektedir. Buna göre hâlihazırda işi olan işçiler aktif işgücü ordusunu oluşturmakta, nispi artı nüfus ise sermaye birikiminin yarattığı koşullarda bir kısmı yedek bir işgücü ordusunu oluşturan büyük bir nüfusa karşılık gelmektedir.

Marx'ın nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu kavramları ve bunların aldığı farklı biçimler, sermaye birikiminin dinamik süreci içerisinde değişkenlik ve geçişkenlik gösteren bir soyutlamanın ürünleridir. Bu sebeple günümüzde işgücü ve nüfus anketlerinde yer alan sabit ve statik kategorilerin hangi nispi

artı nüfus biçimine dâhil olduğunu söylemek kesin ve değişmez olmamakla birlikte ancak genel çerçeveler çizerek mümkün olmaktadır. Öncelikle nüfusun kapitalist üretim biçimi altında sınıflandırılması üretim ve geçim araçlarına sahip olanlarla olmayanlar şeklinde iki büyük kategoriye ayrılmasını gerektirmektedir. Elbette üretim ve mülkiyet ilişkilerine dayalı olarak bu iki sınıfın arasında yer alan ara sınıflar da mevcuttur ancak nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu yaklaşımı temelde iki sınıfın çelişmesine dayanmaktadır ve bu, ücretli emek ile sermayenin çatışmalı ilişkisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeple burada işgücü piyasası incelenirken bu iki sınıf ayrımı temel alınmakta, ara sınıflar geçim araçlarına doğrudan erişimden yoksun olma ve kapitalist emek sürecine dâhil olma durumu üzerinden ele alınmaktadır.

Bu doğrultuda, üretim araçlarına sahip olmayan ve geçim araçlarına doğrudan erişimi bulunmayanlar, emek-güçlerini kullandırma zorunluluğu ile işgücü piyasasına ücretli emek olarak dâhil olanlardır ve kapitalist emek sürecinde aktif işgücü ordusu ve nispi artı nüfusun çeşitli biçimlerini oluştururlar. Dolayısıyla istatistiklerde istihdam kategorisindeki ücretliler aktif işgücü ordusuna karşılık gelecek şekilde değerlendirilebilir.

Üretim araçları sahipliği ve geçim araçlarına doğrudan erişim konusunda özellikle kendi hesabına çalışanlar tartışmalı bir konu olmakta ve nüfus sınıflandırmasındaki yeri açısından sınıfsal konum olarak ayrı bir incelemeyi gerektirmektedir. Üretim araçlarına sahip olanlar, işgücü istatistiklerinde istihdam kategorisinde ve kendi hesabına çalışanlar arasında yer alan işverenler olarak geçimini kâr üzerinden sağlayanlar şeklinde ayrıştırılabilirken yine aynı kategoride yer alan kendi adına çalışanlar çok geniş bir sınıfa karşılık gelmektedir. Uluslararası İşteki Durum Sınıflamasına (ICSE, 1993) göre kendi adına çalışanlar; yanında işçi çalıştırmayan, kendi işinde çalışıp geçimini üretilen mal ve hizmetlerin satışından elde ettiği kâr (veya kâr potansiyeli taşıyan gelir) ile sağlayanlar şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanıma göre kendi adına çalışanların da işverenler gibi sermayedar sınıfta konumlanması gerektiği düşünülebilir. Ancak, özellikle az gelişmiş ülkelerde istihdam biçiminin büyük bir çoğunluğunu oluşturan kendi adına çalışma; avukatlık, doktorluk, mühendislik vb. profesyonel meslek gruplarını içerdiği gibi, nitelik gerektirmeyen işlerde, güvencesiz, düşük gelirli, düzensiz ve süresiz çalışanları da kapsamaktadır. Örneğin işportacılar gibi tarım, zanaat ve ticaret vb. çeşitli alanlarda kendi adına çalışan, yine kâr ile geçimini sağlayan ancak geçimlik düzeyde yaşayanlar bu sebeple işgücü piyasasına düzensiz bir şekilde ücretli emek olarak dahil olmak durumunda kalabilmektedir. Bu açıdan ücretli emekle de sermayeyle de ortaklıkları bulunmaktadır. Mandel (2008: 183)'in bu konudaki yorumu şöyledir:

İlginç bir sınır çizgisinde olma durumu yarı-proletarya diye adlandırılan tabakanın– yani kendi üretim araçlarının mülkiyetini kısmen elinde tutan tabakanın durumudur. Toplumsal ortalamanın çok çok altında bir emek üretkenliğinde özel üretim ürün tarım ve zanaat metallerinden çıkarılan geliri üretim maliyetini zar zor aşar ve bu nedenle kuru geçimini garanti etmekte yetersiz kalır. Böylece yarı-proletarya zamanının bir bölümünde ücretli-emekçi olarak çalışmaya zorlanır.

Kendi adına geçimlik düzeyde çalışan ve ücretli emek şeklinde kapitalist emek sürecine dâhil olma durumunda olan işçiler, hem ücretli emekçiler olarak aktif işgücü ordusuna katılma potansiyeli açısından, hem de durgun artı nüfusun tanımına uygun olarak “sermayenin kendisini genişletme konusunda değişen gereksinimlerini karşılamak üzere her zaman sömürülmeye hazır bir insan malzemesi kitlesi yaratması” açısından aktif işgücü ile yedek işgücü ordusunun kesişimi sayılabilecek durgun kesime dâhil edilebilir. Buna göre; hamallık, ayakkabı boyacılığı, seyyar satıcılık vb. gündelik geçici işlerde kendi adına çalışan işçiler, istatistiklerde kendi hesabına çalışanlar kategorisinden örneğin çalıştığı yerin durumu, yaptığı iş, ek işi, geliri, işin sürekliliği ve meslek bilgisi gibi bilgiler mevcutsa, bu bilgiler üzerinden ayrıştırılıp sınıflandırmada durgun artı nüfus kategorisinde (veya ara kategori olarak da) değerlendirilebilir¹³. Benzer şekilde, zamana bağlı eksik ve yetersiz istihdamdakiler hâlihazırda aktif işgücü ordusunda yarı zamanlı, kayıt dışı, güvencesiz, düzensiz ve kötü ücret, çevre, sosyal haklar vb. koşullarda olduklarından durgun artı nüfusa dâhil edilebilir. Bu aynı zamanda işgücü anketlerinde tespit edilen, çeşitli nedenlerle ikinci veya ek iş arayan nüfusu da yansıtmaktadır ve anketlerden bu şekilde de belirlenebilir.

Bir diğer nispi artı nüfus biçimi olan akıcı artı nüfus, aktif işgücü ordusundan ve işgücü piyasasından çıkarılan ve işlerine veya başka işlere geri dönmeyi bekleyen emekçileri kapsamaktadır. Bu sebeple genel olarak işgücü çerçevesi yaklaşımında işsiz sayılanlar, ücretli çalışabilecekleri işler arayan ve bulmuş olsa bile başlamayı bekleyenleri kapsadığı için akıcı artı nüfus olarak değerlendirilebilir.

Nispi artı nüfusun bir başka biçimi olan saklı artı nüfus, kapitalist üretim biçimine dâhil olmayan üretim biçimlerindeki emek kapasitesinin, sermayenin bu alanlara nüfuz etmesiyle kapitalist emek sürecine sürüklenebildiği bir nüfusu temsil etmektedir. Saklı nüfus bu anlamda, özellikle sermayenin genişlediği dönemlerde gereken emek kapasitesinin saklı bir kaynağını temsil etmektedir. Bu doğrultuda, istatistiklerde sezon dışında ya da çalışmadıkları zamanlarda işgücünün dışında veya işgücüne marjinal bağlı olduğu kabul edilen mevsimlik işçilerin saklı artı nüfus içerisinde değerlendirilebileceği söylenebilir. Başta tarım sektörü olmak üzere, inşaat ve turizm gibi sektörlerde mevsimlik çalışmayla

geçimlerini sağlayan mevsimlik işçiler ve özellikle mevsimlik tarım işçileri, büyük ölçüde tarımsal üretimin kapitalistleşmesi, tarımsal alanların tasfiyesi ve mülksüzleşme doğrultusunda genellikle kırdan kente göç yoluyla kapitalist emek sürecine katılmaktadırlar (Sidar ve Lordoğlu, 2011). Mevsimlik işçilerin emek sürecine katılımlarının taşeronluğa dayalı, güvencesiz, esnek, uzun çalışma süreli ve düşük ücretli işler üzerinden olduğu (Akbiyık, 2008) ve sezon dışında veya kente yerleşme sürecinde de büyük oranda bu çalışma koşullarındaki işler için saklı bir yedek işgücü oluşturduğu söylenebilir. Bu anlamda istatistiklerde istihdamda belirlenen mevsimlik işçiler çalışma koşullarına göre durgun artı nüfusta kapsanabilir ve bu durumun, Marx'ın belirttiği gibi saklı nüfusun durgun nüfusu besleme eğilimini yansıttığı söylenebilir.

Benzer şekilde işgücü istatistiklerinde, çalışmıyorlarsa işgücünün dışında kabul edilen veya ev ve bakım işleriyle uğraştıkları için iş aramayıp çalışmaya hazır olmaları doğrultusunda marjinal bağlılar içinde yer alan ev kadınlarının da saklı biçimdeki nispi artı nüfus içerisinde değerlendirilebileceği savunulabilir¹⁴. Buna göre; kadınlara yüklenen ve iktisadi bir faaliyet olarak değerlendirilmeyen ev içi üretim, ev ve bakım işleri, kadınların karşılıksız ev içi emeğine dayanan, patriyarkal üretim biçimi olarak tarımsal üretim gibi pre-kapitalist bir üretim biçimini yansıtmaktadır. Bununla birlikte, ev içi üretimin sermayenin nüfuz ettiği alanlardan biri hâline gelmesi, kadınların ev içinde ürettikleri tüketim mallarına sarf ettikleri emek kapasitesinin, ev ve bakım işlerine ek olarak, ev dışına yönelmeye başlamasına katkıda bulunmuştur. Kapitalist üretimin gelişimi, kadınlara yüklenen ev ve bakım işlerinin azalmasını veya ataerkil ideolojinin değişmesini sağlamamakla birlikte, kadınların evin geçimi için yaptıkları maddi katkının sadece sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda değil, tarihsel olarak değişimine neden olmuştur (Power, 1980). Önceden ev yapımı olan pek çok tüketim malının piyasadan sağlanması daha ucuz hâle gelirken, ev içi üretim için gerekli araçların da metalaşmasıyla kadınların eve sunduğu katkı, üretici faaliyetlerinin ev dışına da taşınmasıyla evrimleşmiştir. Bu süreçte kadınların ücretli emek olarak da yaptıkları katkı, genellikle hane gelirinin ortalama hayat standartlarını sağlama ve sürdürmede yetersiz kalması sonucunda ortaya çıkan bir zorunlulukla birlikte yürümüştür (Ecevit, 1985: 84). Dolayısıyla, saklı kategorisinin tanımına uygun olarak, önceden kapitalist üretim biçimine dâhil olmayan bir alandakiler, tarihsel olarak ve sermaye birikiminin ihtiyaçları ve zorlaması doğrultusunda ücretli emek biçiminde kapitalist emek sürecine dâhil olabilmektedir. Ancak bu süreç, ataerkil toplumun ve bu doğrultuda toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin etkisini taşımaya devam etmekte ve bu etkiyi ücretli kadın emeği üzerinden çeşitli istihdam biçimlerine ve çalışma koşullarına yansıtmaktadır. Kadınların güvencesiz, esnek, yarı zamanlı, prestijsiz

ve düşük ücretli işlerde çalıştırılması, doğum, çocuk/yaşlı/hasta bakımı ve ev işlerinin “kadının işi” ve “kadının görevi” olduğu gibi cinsiyetçi yaklaşımlarla meşrulaştırılmaya çalışılmaktadır. Özellikle günümüzde ücretli temizlik ve bakım emeği, kadınlara hem evde hem işte aynı rollerin yüklenmesiyle sonuçlanmakta (Acar-Savran, 2009: 61), kriz veya durgunluk zamanlarında ailenin önemi ve kadınların görevleri gibi gerekçelerle işten ilk çıkarılanlar olarak (Ecevit, 1985: 84) ataerkil ideoloji ile sermayeye daha ucuz emek, daha esnek sömürü alanları yaratılmaktadır. Bu bakımdan mevsimlik işçiler gibi, ev kadınlarının da kapitalist emek sürecine katılımlarının saklı nüfusun durgun nüfusu besleme eğilimini yansıttığı ve bu eğilimin ataerkil toplum yapısının etkilerini taşıdığı söylenebilir.

Aynı şekilde, mevsimlik tarım işçilerinin büyük bir çoğunluğunu oluşturan, işgücü istatistiklerinde sürekli veya belirli süreli işlerde çalışmasa bile bir saat olsa da gelir elde etmek için aileye ait iş yeri, atölye, tarla vb. yerlerde çalışmış olan ve ayrı bir kategori şeklinde ücretsiz aile işçisi olarak istihdamda kabul edilenlerin büyük bir kısmı kadın ve çocuklardan oluşmaktadır. Bu doğrultuda ücretsiz aile işçilerinin, ev içi ve ev dışı üretime ücretsiz katkıda bulunduğu, aynı zamanda patriyarkal üretim biçimini yansıtmasıyla pre-kapitalist bir üretim biçiminden ücretli emek olarak kapitalist emek sürecine doğru bir eğilimi olması açısından tıpkı ev kadınları konusunda olduğu gibi saklı artı nüfusa dâhil olması gerektiği savunulabilir.

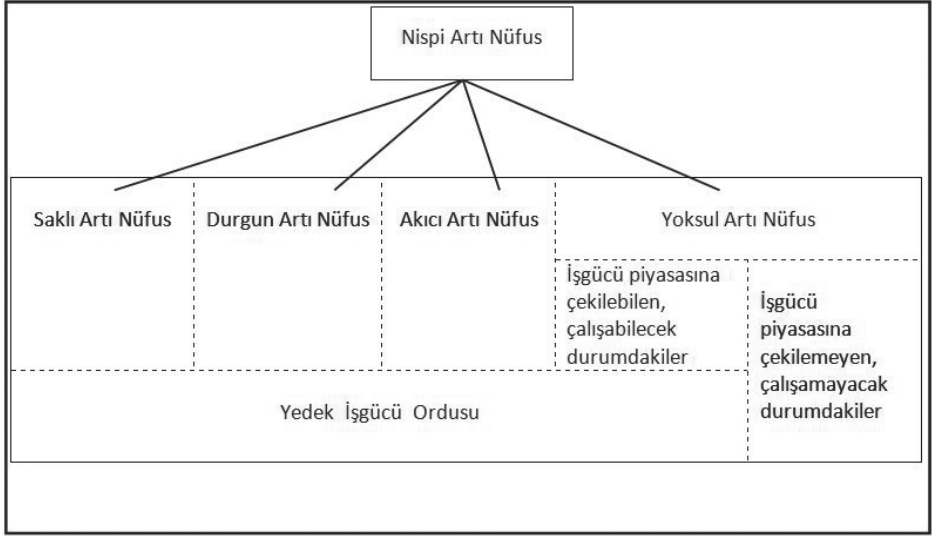
Saklı artı nüfusun yedek işgücü ordusunda kapsanması doğrultusunda, bu nüfusta yer alan mevsimlik işçiler, ev ve bakım işleriyle uğraşan kadınlar ve ücretsiz aile işçileri; istatistiksel sınıflamada işgücünde, işgücünün kıyısında veya dışında olup olmadığına bakılmaksızın işgücü anketlerinde tespit edilip yedek işgücü ordusuna dâhil edilebilir. Bu şekilde mevsimlik işçiler, işgücü anketlerinin yapıldığı dönemde, işgücü çerçevesi yaklaşımına göre ayrı ayrı incelendiği için, çalışıyorlarsa durgun nüfusta, çalışmıyorlarsa saklı nüfusta değerlendirilebilir. Aynı şekilde kadınlar da, anket döneminde çalışıyorlarsa, istihdam biçimlerine göre durgun nüfusta, iş arıyorlarsa akıcı nüfusta ve çalışmıyorlarsa saklı nüfusta değerlendirilerek ayrıntılı bir şekilde kapsanabilir.

Yoksul artı nüfus için ise, Marx'ın “morali bozulmuş olanlar, iş bölümü nedeniyle uyum yeteneğinden yoksun kalmış çaresizler” şeklinde bahsettiği kesimin günümüzde işgücünün dışında veya marjinal bağıllılar arasında kabul edilen iş bulma ümidi olmayanlarla benzeştiği düşünülebilir. Günümüzde yoksul artı nüfusa karşılık gelecek işgücü kategorileri düşünülürken buradaki “yoksulluk” kavramının salt gelir düzeyinde bir yoksulluktan çok, insanların çalışma zorunluluğunu fakat işgücü piyasasından dışlandığı ve buraya çekilme kanalları nispeten kapalı olduğu için “dışlanmış ve çaresiz” olmalarını yansıttığı

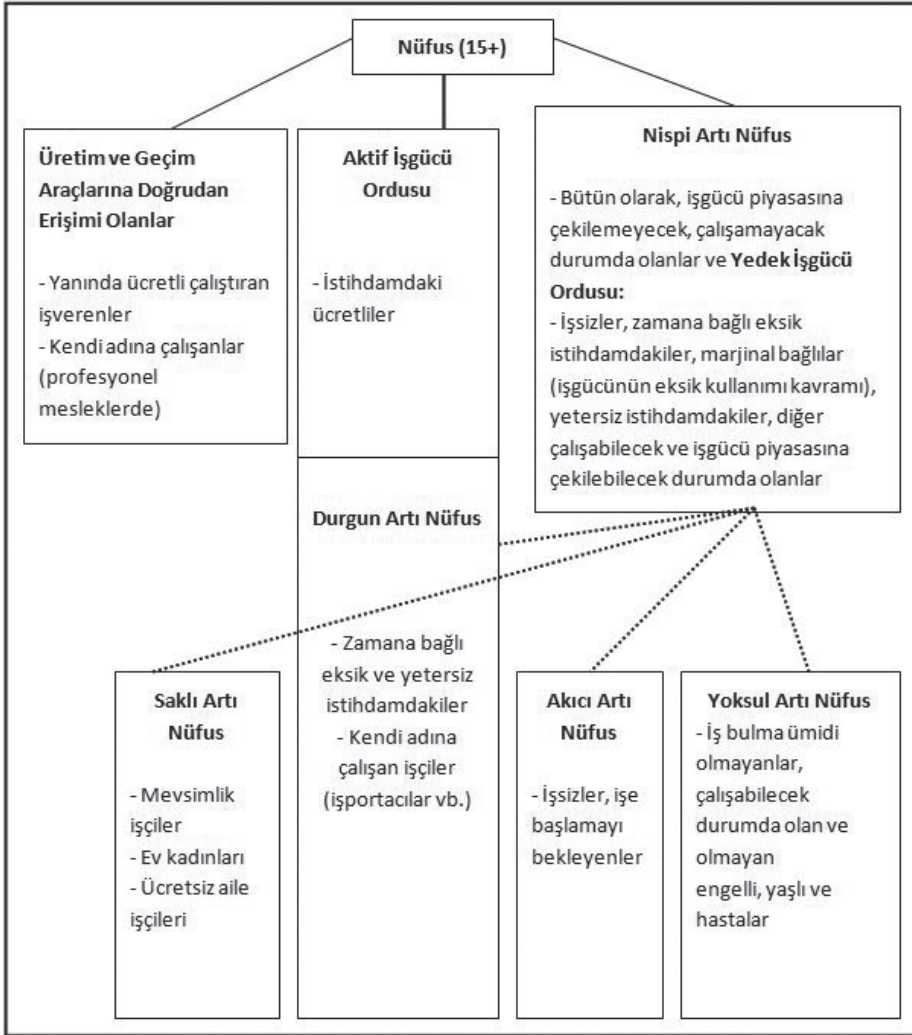
düşünülebilir. İş bulma ümidi olmayanlar işgücüne marjinal bağlı olarak kabul edilen ve iş aramayıp çalışmaya hazır olduğunu belirtenlerin büyük çoğunluğunu oluşturmaktadır. Bu nüfusun “çalışabilir durumda” olduğu düşünüldüğünde, Marx’ın yoksul nüfusta yedek işgücü ordusunun adayları olarak belirttiği kesime dahil olduğu düşünülebilir. Benzer şekilde marjinal bağlılar arasında, çalışmaya hazır olduğunu belirten emekli, yaşlı, hasta ve engelli olanlar da bu kesime dahil edilebilir. Son olarak, iş aramayıp çalışmaya hazır olmadığı için işgücü ve işgücünün kıyası dışında kabul edilenler arasındaki engelli, hasta ve yaşlıların Marx’ın yoksul artı nüfusun içinde belirttiği ve yedek işgücü ordusu dışında tuttuğu çalışamaz halde olan insanlara karşılık geldiği söylenebilir.

Nispi artı nüfus genel olarak, “gerek zorunlu araçlardan, gerekse bunları kendi emekleriyle elde etmek imkânından yoksun insanlardan” (Marx, 2014: 513) ve bununla birlikte, sermayenin kendini genişletmesinde bir fazlalık haline gelen ve sermaye birikimi koşulları doğrultusunda üretilen ve yedek işgücü olarak kullanılabilen bir nüfustan oluşmaktadır. Dolayısıyla nispi artı nüfusun genel olarak yedek işgücü ordusu ile, çalışamayacak, işgücü piyasasına çekilemeyecek durumda olanları kapsadığı söylenebilir. İşgücü istatistiklerindeki nüfus sınıflandırmasında işgücünün kıyasında olduğu kabul edilen ve “potansiyel/ek” işgücü şeklinde tanımlanan marjinal bağlıların, ayrıca işgücünde kabul edilen zamana bağlı eksik ve yetersiz istihdamdakilerle işsiz kategorisindekilerin, ya da “işgücünün eksik kullanımı” kavramının yedek işgücü ordusuna genel olarak karşılık gelebileceği söylenebilir¹⁵. Bunun dışında kalan nüfus, istatistiklerde cari aktif olmayan, yani işgücünün dışında kabul edilen nüfusa karşılık gelmektedir. Bu nüfus nispi artı nüfusun yedek işgücü ordusuna dâhil olmayan kısmı olarak düşünülebilir. Ancak, standart işgücü çerçevesi kategorileri bu şekilde kullanıldığında yedek işgücü ordusunu belirlemede yetersiz kalmaktadır. Özellikle saklı artı nüfusun büyük bir yedek işgücü özelliği taşıdığı düşünüldüğünde, mevcut kategorilerle saklı nüfus, ya işgücü piyasasına durgun kesimde girdiği, ya da marjinal bağlılar kategorisinde içerildiği zaman yedek işgücü ordusu olarak görülmektedir¹⁶. Bu sebeple, yedek işgücü ordusunun bu kategoriler dışında, çalışabilecek ve kapitalist emek sürecine katılabilecek durumda olanların sermaye birikimi sürecinde işgücü piyasasına çekilme olasılığı göz önünde bulundurularak iş aradığı ve çalışmaya (2 hafta içinde) hazır olmadığı için işgücünün dışında kabul edilen ve büyük çoğunluğunu kadınların oluşturduğu nüfusun da yedek işgücü ordusunda içerilmesi sağlanabilir. Bu doğrultuda nispi artı nüfusun farklı biçimleri ile yedek işgücü ordusu arasındaki ilişki Şekil 3’te; mevcut işgücü kategorilerini kullanarak nüfusun nispi artı nüfus yaklaşımıyla sınıflandırılması ise Şekil 4’teki gibi sunulabilir.

Şekil 3. Nispi Artı Nüfus ile Yedek İşgücü Ordusu Arasındaki İlişki

Şekil 4. İşgücü Çerçevesi Yaklaşımındaki Kategorilerin Nispi Artı Nüfus Yaklaşımıyla Yeniden Sınıflandırılması

Değerlendirme ve Tartışma

Buraya kadar tartışılan kategoriler nispi artı nüfus veya yedek işgücü ordusunun tamamına karşılık gelmemektedir. Modern işgücü istatistiklerinde benimsenen farklı yaklaşım ve soyutlama düzeyinin yansıttığı kategorilerle nüfusu sınıflandırma biçimi, bu farklılığa bağlı olarak nispi artı nüfusun tüm bileşenlerini yansıtmayacak kavram ve kategorileri içermemektedir. İşgücü istatistikleri genellikle

on beş yaşın üzerindeki kurumsal olmayan nüfusu kapsamakta ve nispi artı nüfusun tam olarak belirlenmesinde yetersiz kalmaktadır. Örneğin çocuk işçiler, cezaevlerindeki tutsak iřçiler¹⁷, yurtlardaki öğrenciler, göçmen işçiler gibi nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusunun parçasını oluşturabilecek büyük bir kitle, tek başına işgücü istatistiklerinden gözlenememektedir. Buradaki amaç daha önce belirtildiği gibi, işgücü istatistiklerindeki nüfusun sınıflandırılma biçimini nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusu üzerinden değiştirmek ve mevcut işgücü kategorilerinin hangi nispi artı nüfus kategorilerine karşılık gelebileceğini tartışmaktır. Bu sebeple nispi artı nüfus ve yedek işgücü ordusunun tam olarak belirlenmesi için işgücü çerçevesi yaklaşımında içerilmeyen nüfusun da belirlenmesi gerekmektedir.

Başka bir tartışma konusunu da Türkçeye “tehlikeli sınıflar” şeklinde çevrilen ve Marx’ın lümpen proletarya olarak tanımladığı nüfus oluşturmaktadır. Lümpen proletarya, genellikle sermaye birikiminin varlık koşulu olmaktan çıkmış, işgücünün ve toplumun dışına atılmış ve geçim araçlarına kendi yöntemleriyle (çoğunlukla yasal olmayan, kayıt dışı veya “kötü” kabul edilen biçimlerde olduğu söylenebilir) ulaşan insanları kapsamaktadır. Dilenciler, çöp toplayıcılar, seks işçileri, hırsızlar, çeteler gibi sayılabilecek; “kötü”, yasa dışı veya zor durumlarda olsa da, geçimlerini işgücü piyasası dışında sağlayabilen insanların, Marx’ın nispi artı nüfus analizinde kapsamadığı söylenebilir. Ancak ayrıntılarına girmemekle birlikte Marx, nispi artı nüfusun en dip tortusunda, sefalet alanında bulunan toplum katmanını açıklarken lümpen proletaryaya işaret etmektedir (1997: 613). Dolayısıyla bu insanların işgücü piyasası dışında olmalarının da yine kapitalist üretimin gelişiminin bir sonucu olduğu, bu sebeple işgücü piyasasından atılan ve dışlanan nüfusu da içeren nispi artı nüfusun kapsamına girdiği düşünülebilir. Bu tartışma konusu, işgücü istatistikleri üzerinden konuyu ele alan bu çalışmanın sınırlarını aşmakla birlikte, önemli ve ufuk açıcı bir tartışma olarak başka çalışmaların konusunu oluşturabilir.

Sonnotlar

¹ Bu metin, 28-30 Haziran 2016 tarihlerinde İstanbul’da düzenlenen *Uluslararası Ekonomi Politik Konferans*’nda “Nispi Artı Nüfus: İşgücü İstatistiklerine Yeniden Bakmak” başlığı ile bildiri olarak sunulmuş olup içerik, kapsam ve kaynakça bakımından genişletilip güncellenmiştir.

² İşgücüne katılma oranı, istihdam oranı, işteki durumu (ücretli-maaşlı, işveren, kendi hesabına çalışan, ücretsiz aile işçisi ve son ikisinin oranını gösteren kırılğan istihdam), sektöre göre istihdam, mesleğe göre istihdam, yarı zamanlı işçiler, çalışma süresi, kayıt dışı istihdam, işsizlik, genç işsizliği, uzun dönemli işsizlik, zamana bağlı eksik istihdam,

işgücüne dâhil olmayanlar, eğitim durumu, ücret ve işgücü maliyeti, işgücü verimliliği, yoksulluk-gelir dağılımı ve çalışanlar. Ayrıntılar için bkz. “Guide to Understanding the KILM (İşgücü piyasasının temel göstergelerini anlama rehberi)”;

http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/wcms_422091.pdf

³ Burada önemli bir tartışma konusu iktisadi faaliyetin nasıl tanımlandığıdır. İktisadi mal ve hizmet üretimi çoğunlukla piyasaya dönük faaliyetlerden oluşmakta, buna kısmi olarak kişisel tüketime yönelik birincil mal üretimi ve işlemesi de dâhil edilmektedir, Ancak, toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dayalı olarak kadınların ev içi üretimi ve eve ait faaliyetler iktisadi faaliyet olarak tanımlanmamakta ve işgücü anketlerinde bu sebeple kadınların işgücüne katkıları göz ardı edilmektedir. Bu konu özellikle görünmeyen emek kavramsallaştırmasıyla literatürde yer almakta ve kadınların hane içi karşılıksız emeği görünür kılınmaya çalışılmaktadır. Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası ve çeşitli ülkelerin istatistik kurumlarının son zamanlarda yürüttüğü zaman kullanım araştırmaları bu konuda ev işlerinde harcanan zamanın cinsiyete dayalı eşitsizliğini saptamakta ve kadınların karşılıksız emeğinin boyutunu göstermektedir. Türkiye’de ise zaman kullanım araştırması olarak TÜİK’in 2006 ile 2014-2015 yılları için yaptığı “Zaman Kullanım Anketi”ne ait istatistikler bulunmaktadır. Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi (KEİG) Platformunun Türkiye ve dünyadan çeşitli zaman kullanım araştırmalarına dayanarak hazırladığı bilgi notu için bkz. <http://docplayer.biz.tr/6369250-Haneici-karsiliksiz-emek-1-keig-platformu-nedir.html> ve daha ayrıntılı bir rapor için bkz. Başak vd. (2013). Bu konuda genel bilgi veren derlemeler için ise bkz. Acar-Savran ve Demiryontan (2016) ile Dedeoğlu ve Öztürk (2010).

⁴ ILO, istatistiklerde genellikle kullanılan bu ölçüt dışında aktif nüfusun bir ölçütü olarak “genellikle aktif nüfus” kavramını da önermektedir. Genellikle aktif nüfus da cari aktif gibi istihdamda/işsiz/işgücünün dışında şeklinde aynı üç kategoriye göre sınıflandırılmaktadır fakat kişilerin istihdamda, işsiz ya da aktif olup olmadığını belirlerken (öncelik prensibi yerine) bir yıl gibi uzun bir referans döneminde bu kategorilerde geçirilen sürenin uzunluğu baz alınmaktadır. Ayrıntıları için bkz. ILO (1990: 47-67).

⁵ Buna göre üç kategorinin öncelik sıralaması, istihdamda – işsiz – işgücüne dâhil olmayan şeklinde yapılmalıdır.

⁶ Uzun süre iş aradığı halde bulamayan veya kendi vasıflarına/yaşına uygun bir iş bulamayacağını düşünen “cesareti kırılmış” işçiler, iş bulma ümidi olmayanlar şeklinde sınıflandırılmaktadır (ILO, 1990, s. 107).

⁷ Avustralya, Belçika, Kanada, Danimarka, Fransa, Almanya, Hollanda, Norveç ve İsveç üzerine ayrıntılı işsizlik istatistikleri için bkz. Galenson ve Zellner (1957: 439-584).

⁸ Bu konuda Ricardo’nun üretimde makinelerin kullanıma girmesiyle işgücü talebinde azalma olabileceğini, işten çıkarmaların yaşanabileceğini ve bu işçileri farklı iş kollarına

ve sektörlere çekebilecek istihdam olanaklarının da olmayabileceğini, bu sebeple makinelerin genel yararlılığı yanında, talep miktarına kıyasla emeği bir fazlalık haline getirmesi anlamında “nüfus fazlası” yaratabileceğini söylemesi, klasik ekonomi politüğün istihdam ve işsizlik yaklaşımında farklı ve önemli bir katkıyı yansıtmaktadır. Ayrıntıları için bkz. Ricardo (2008: 347-357).

⁹ Neoklasik yaklaşım, klasik ekonomi politüğün makro boyutta ve dinamik bir çerçevede incelediği toplam gelirin toplumsal sınıflar arasındaki bölüşümü sorununun terk edildiği, mikro ölçekte ve statik bir yaklaşımla rasyonel insan davranışını temel alan ve “diğer her şey sabitken” farklı denge durumlarını inceleyen bir iktisat kuramı geliştirmiştir. Bu değişim aynı zamanda, pozitivizmin hâkim olduğu, “sosyal yapıdan uzaklaşmış ve tarihsizleştirilmiş” bir iktisat anlayışının sosyal bilimlerden uzaklaşma sürecini de yansıtmaktadır. Bu sürecin ayrıntılı bir anlatımı için bkz. Milonakis ve Fine (2009).

¹⁰ Burada ayrıntılarına girilmemekle birlikte Marx, özellikle kâr oranlarının düşme eğilimi yasasını açıklarken kullanacağı önemli kavramları bu bölümde tanıtmıştır. Bu doğrultuda sermayenin değer ve büyüklük olarak iki bileşeninden bahsetmiştir. Değer bileşimi, üretim araçlarının değerini yansıtan değişmeyen sermaye ile emek gücünün değerini (ücret) yansıtan değişen sermayenin oranıyla belirlenmektedir. İkinci bileşim ise üretim sürecinde sermayenin bölündüğü üretim araçları kitlesi ile bu kitleyi harekete geçiren emek kitlesi arasındaki ilişkiyle belirlenen teknik bileşimdir. Marx, teknik bileşim tarafından belirlenen ve teknik bileşimdeki değişimleri yansıtan değer bileşimine, bu ilişkiyi vurgulamak için “sermayenin organik bileşimi” demektedir (1997: 584). Sermayenin organik bileşiminin artması sürecinde aşırı birikim anlamındaki sermaye fazlalığı ile bunun zıt kutuptaki karşılığı olan nispi aşırı nüfus ilişkisi için bkz. Marx (1997b: 222-229).

¹¹ Marx, karşılığı ödenmiş gerekli emek zamanda bir azalma/üretkenlikte bir artış olmadan, iş gününü uzatarak (veya mola sürelerini kısaltarak) doğrudan artı emek zamanının arttırılmasıyla elde edilen artı değeri mutlak artı değer olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte işgününün fiziksel ve yasal sınırlamaları da aşarak, iş günü sabit kalsa dahi artı değerin arttırılması gerekli emek zamanın kısaltılmasıyla dolaylı olarak sağlanmaktadır. Bu şekilde iş gününün işçiye ve kapitaliste ait olan kısımlarındaki değişim sonucunda elde edilen artı değeri de nispi artı değer olarak tanımlamaktadır (1997: 306). Daha fazla artı değer üretimi, mutlak ve nispi artı değer üretiminin bir bileşimi olarak karşımıza çıkmaktadır ve bunun için üretimin örgütlenme biçiminin değiştirilmesi, üretkenliğin artması kaçınılmaz olmaktadır (1997: 485-486; 1973: 333-34).

¹² Türkçeye yarı ve tam işsizler olarak çevrilen ifade İngilizce metinlerde “partially employed” ve “wholly unemployed” olarak geçmektedir. Bu ifade, günümüzün standart işsizlik tanımına karşılık gelmemekte, Kapital’in Almanca versiyonunda “halb oder gar nicht beschäftigt” (half or not busy) olarak, bir işle kısmen meşgul olanlarla hiç bir işle meşgul olmayanlar anlamında kullanılmaktadır. Bu anlamda, yedek işgücü ordusunun sadece süresiz/düzensiz çalışarak işlerinden çıkarılanlar veya iş arayıp bulamayanlara

karşılık gelen işsizlik ifadesi ile eş anlamlı olarak düşünülmemesi gerektiği savunulabilir. İngilizce ve Almanca versiyonlarının birlikte yer aldığı Kapital metni için bkz. <http://content.csbs.utah.edu/~ehrbar/cap1.pdf> (son erişim tarihi, 03.07.2016).

¹³ Bu konuda Lewis (1954), sermaye birikiminin geniş bir yedek işgücü ordusuyla gerçekleştiğini gösterirken nitelik gerektirmeyen gündelik işlerde çalışan işçileri yedek işgücü ordusunun büyük bir parçası olarak kabul etmektedir. Ayrıca ILO'nun, kendi adına çalışan işçileri; güvencesiz, düzensiz ve kötü çalışma koşullarına sahip olma açısından "korunmasız/kırılgan istihdam" (vulnerable employment) tanımlamasına dahil etmesi de kendi adına çalışanların belirli bir kısmını durgun artı nüfusa eklemek konusunda örnek teşkil edebilir (bkz. http://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/features/WCMS_120470/lang-en/index.htm).

¹⁴ Bu argümanın farklı yaklaşımlarla temellendirildiği ve oldukça tartışıldığı geniş bir literatür bulunmaktadır. Özellikle 1970'li yıllarla birlikte (Marksist) feminist çalışmalarda kadınların yedek işgücü ordusu içerisinde değerlendirilmesi konusu oldukça tartışılmaktadır. Bu tartışmalar özellikle evli kadınların eşlerinin gelirlerinden ve sosyal yardımlardan yararlandığı gerekçesiyle geçici, süreksiz, esnek ve düşük ücretlerle istihdam edilmesinin sermayenin çıkarları açısından daha tercih edilir olduğu, teknolojik gelişmeyle birlikte pek çok sektörde erkek işgücünün kadın işgücü ile ikame edildiği, ev içi üretimin kapitalistleşmesiyle doğan iktisadi zorunluluklar doğrultusunda ve tarihsel olarak kadınların kapitalist emek sürecine zamanla daha fazla çekildiği, kadın istihdamının iktisadi dalgalanmalara daha duyarlı olduğu, kadınların kolayca işten çıkarılıp işe alındığı gibi argümanlarla yedek işgücü ordusu içerisinde; pre-kapitalist ev içi üretimden kapitalist emek sürecine çekilmesiyle saklı nüfusta değerlendirilebileceği üzerinedir. Humphries (1983), bu görüşlerin teknolojik işsizlik ve ikame yönünün altını çizerek ücretli kadın emeğinin saklı nüfustan çok acı nüfusta değerlendirilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Buna karşın Anthias (1980), yedek işgücü ordusu kavramının işsizliği ifade ettiği, bunda da mutlak bir emekçi sayısını belirten işgücü tanımının hayati önemde olduğu, bu sebeple aktif işgücünde hiç yer almamış, dolayısıyla buradan itilmemiş insanların (ev kadınları örneği gibi) sadece fizyolojik olarak işgücüne katılmaya uygun ve hazır olmalarıyla yedek işgücü ordusu olarak değerlendirilemeyeceği, bunun için farklı bir analize ihtiyaç olduğu görüşündedir. Diğer bazı önemli tartışmalar için bkz. Beechey (1977), Simeral (1978), Bruegel (1979), Power (1983), Ecevit (1985). Bunlar dışında ev içi emeği tartışmaları üzerine önemli eleştirel bir çalışma için bkz Molyneux (1979).

¹⁵ İstatistiklerde yer alan tanımıyla işgücünün eksik kullanımı kavramı yetersiz istihdamı kapsamakta, bu sebeple yedek işgücü için ayrıca yetersiz istihdam kategorisi de eklenmelidir. Ancak, bu kavramlar insanların daha fazla veya başka işlerde çalışmaya istekliliğiyle ya da "istihdam edilebilir" olmalarıyla ilgilidir. Yedek işgücü ordusu, bu kavramdan ve işgücü yaklaşımından farklı olarak istihdam edilebilme veya isteklilik koşuluyla ilgili değildir ve dolayısıyla burada içerilen nüfustan daha fazlasına karşılık gelmektedir. Ancak, yedek işgücü ordusunu nispi artı nüfusun bütününden ayıran,

işgücü piyasasına çekilebilme ve aktif işgücü ordusuna dâhil olma potansiyelini barındırması özelliği açısından, ILO'nun işgücünün eksik kullanımı ve yetersiz istihdam kavramlarının bu potansiyeli kısmen de olsa yansıttığı düşünülebilir ve ILO verileri kısıtlamasında bu kavramlar özellikle yoksul artı nüfusta yer alanlarda çalışabilecek durumda olanlar açısından yedek işgücü ordusunu nispi artı nüfustan genel olarak ayırma yöntemi olarak kullanılabilir.

¹⁶ Bu konuda, ABD için standart işgücü kategorilerini kullanarak genişleyen biçimde dört farklı yedek işgücü ordusu hesaplaması yapan Basu (2012: 6), saklı kesim bu kategorilerle her zaman eksik belirleneceği için, yedek işgücü ordusu üzerine yaptığı ölçümlerin de eksik olacağını belirtmektedir.

¹⁷ Basu (2012), ABD için yedek işgücü ordusunu incelediği çalışmasında cezaevlerindeki tutsakları da modeline eklemiştir. Bu konuda, yedek işgücü veya nispi artı nüfusun incelendiği diğer çalışmalar için Foster vd. (2011), Magdoff, F. ve Magdoff, H. (2004)'e bakılabilir.

Kaynakça

Akbıyık N (2008). Türkiye'de Tarım Kesiminde İşgücü Piyasalarının Yapısı. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(24), 220-237.

Anthias F (1980). Women and the Reserve Army of Labour: A Critique of Veronica Beechy. *Capital and Class*, 10, 50-63.

Acar-Savran G (2009). *Beden Emek Tarihi: Diyalektik bir Feminizm İçin*. İstanbul: Kanat.

Acar-Savran G ve Demiryontan N T (2016). *Kadının Görünmeyen Emeği: Maddeci Bir Feminizm Üzerine*. 3. Baskı, İstanbul: Yordam.

Bancroft G (1957). Current Unemployment Statistics of the Census Bureau and Some Alternatives. İçinde: *The Measurement and Behavior of Unemployment*. Princeton NJ: Princeton University Press, 63-119.

Basu D (2012). The Reserve Army of Labor in the Postwar US Economy. *Science & Society*, 77, 2, 179-201.

Başak S vd. (2013). Kadının Görünmeyen Emeği: İkinci Vardiya.

<http://ankakadin.org/download/Kad%C4%B1n%C4%B1n%20G%C3%B6r%C3%BCnmeyen%20Eme%C4%9Fi%20%C4%B0kinci%20Vardiya.pdf>. Son erişim tarihi, 10.09.2016.

Beechy V (1977). Some Notes on Female Wage Labour in Capitalist Production. *Capital and Class*, 3, 45-60.

Braverman H (2008). *Emek ve Tekelci Sermaye: Yirminci Yüzyılda Çalışmanın Değersizleştirilmesi*. Çev. Ç Çıdamlı, İstanbul: Kalkedon.

Oğuz S (2016). İşgücü İstatistiklerinden Yedek İşgücü Ordusuna Nüfusu Yeniden Sınıflandırmak. *Mülkiye Dergisi*, 40(4), 31-67.

Bruegel I (1979). Women as a reserve army of labour: a note on recent British experience. *Feminist Review*, (3), 12-23.

Cahuc P ve Zylberberg A (2004). *Labor Economics*. 1. Baskı, Londra: The MIT Press.

Cain G G (1978). Labor Force Concepts and Definitions in View of Their Purposes. <http://www.irp.wisc.edu/publications/sr/pdfs/sr20.pdf>. Son erişim tarihi, 24.08.2016.

Card D (2011). Origins of the Unemployment Rate: The Lasting Legacy of Measurement without Theory. *American Economic Review*, 101, 3, 552-557.

Çınar S ve Lordoğlu K (2011). Mevsimlik Tarım İşçileri: Marabadan Ücretli Fındık İşçiliğine. <http://www.sosyalhaklar.net/2011/bildiri/sidar-lordoglu.pdf>, Son erişim tarihi, 26.10.2016.

Dedeoğlu S ve Öztürk M Y (2010). *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği*. İstanbul: Sav Yayınları.

Denman J ve McDonald P (1996). Unemployment Statistics From 1881 to the Present Day. <http://terencebunch.co.uk/articles/globalisation-the-united-states-empire-the-rise-of-thatcherism-and-the-uks-descent-into-dependency/unemployment-statistics-from-1881-to-1995-the-government-statistical-service-uk.pdf>. Son erişim tarihi, 20.07.2016.

Duggan M C (2013). Reserve Army of Labor and Migration. http://www.academia.edu/6222930/Reserve_Army_of_Labor_and_Immigration. Son erişim tarihi, 24.08.2016.

Yıldız E (1985). Üretim ve Yeniden Üretim Sürecinde Ücretli Kadın Emeği. *Yapıt*, 9, 72-93.

Foster J B vd. (2011). The Global Reserve Army of Labor and the New Imperialism. *Monthly Review*.

<http://monthlyreview.org/2011/11/01/the-global-reserve-army-of-labor-and-the-new-imperialism/>. Son erişim tarihi, 20.08.2016.

Galenson W ve Zellner A (1957). International Comparison of Unemployment Rates. <http://www.nber.org/chapters/c2649.pdf>. Son erişim tarihi, 18.08.2016.

Garraty J A (1986). *Unemployment in History: Economic Thought and Public Policy*. New York: Harper Torchbooks.

Hauser P M (1949). The Labor Force and Gainful Workers – Concept, Measurement, and Comparability. *American Journal of Sociology*, 54, 338-355.

Humphries J (1983). The Emancipation of Women in the 1970's and 1980's: From Latent to the Floating. *Capital and Class*, 20, 6-28.

Hussmanns R (2007). Measurement of Employment, Unemployment and Underemployment: Current International Standards and Issues in their Application.

http://www.geostat.ge/cms/site_images/_files/georgian/methodology/socialuri/Measurement%20of%20employment,%20unemployment%20and%20underemployment%20-.pdf. Son erişim tarihi, 23.08.2016.

International Classification by Status in Employmenti (1993). <http://laborsta.ilo.org/applv8/data/icsee.html>. Son erişim tarihi, 12.07.2016.

ILO (International Labor Office) (t.y.). Guide to Understanding the KILM.

http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/wcms_422091.pdf. Son erişim tarihi, 12.08.2016.

ILO (International Labor Office) (1990). Surveys of Economically Active Population, Employment, Unemployment and Underemployment. <http://www.ilo.org/public/english/bureau/stat/download/lfs.pdf>. Son erişim tarihi, 12.08.2016.

ILO (International Labor Office) (1925). 2. ICLS. http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/ILO-SR/ILO-SR_N8_engl.pdf. Son erişim tarihi, 20.08.2016.

ILO (International Labor Office) (1948). 6. ICLS. http://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/ILO-SR/ILO-SR_NS7_engl_part.4.pdf. Son erişim tarihi, 20.08.2016.

ILO (International Labor Office) (1998). Resolution Concerning The Measurement Of Underemployment And Inadequate Employment Situations, Adopted By The Sixteenth International Conference Of Labour Statisticians.

http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/normativeinstrument/wcms_087487.pdf. Son erişim tarihi, 20.08.2016.

ILO (International Labor Office) (2013). Statistics of Work, Employment and Labour Underutilization, Report II. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---stat/documents/publication/wcms_220535.pdf. Son erişim tarihi, 20.08.2016.

Lewis W A (1954). Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. *The Manchester School*, 22, 2, 139-191.

Linder M ve Sensat J (1977). *Anti-Samuelson*. New York: Urizen Books.

Long C D (1942). The Concept of Unemployment. *Quarterly Journal of Economics*, 57,1, 1-30.

Magdoff F ve Magdoff H (2004). Disposable Workers: Today's Reserve Army of Labor. *Monthly Review*, 55, 11. <http://monthlyreview.org/2004/04/01/disposable-workers-todays-reserve-army-of-labor/>. Son erişim tarihi, 17.08.2016

- Malthus T (1798). An Essay on the Principle of Population. <http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf>. Son erişim tarihi, 12.07.2016.
- Mandel E (2008). *Marx'ın Kapitali*. Birinci Baskı. Çev. O S Binatlı, İstanbul: Yazın Yayıncılık.
- Marx K (1973). Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy. <https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/grundrisse.pdf>. Son erişim tarihi, 04.08.2016
- Marx K (1997). *Kapital: Kapitalist Üretim Eleştirel Bir Tahlili*. Cilt I, 5. Baskı. Çev. A. Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx K (1997b). *Kapital: Ekonomi Politîğin Eleştirisi*. Cilt 3, 3. Baskı. Çev. A. Bilgi, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx K (2014). *Grundrisse: Ekonomi Politîğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma*. 3. Baskı, Çev. S Nişanyan, İstanbul: Birikim Yayınları.
- Meda D (2012). *Emek: Kaybolma Yolunda Bir Değer mi?* 2. Baskı, Çev. I Ergüden, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mills F C (1917). Contemporary Theories of Unemployment and Unemployment Relief. <http://dspace.gipe.ac.in/xmlui/bitstream/handle/10973/26175/GIPE-047736.pdf?sequence=3&isAllowed=y>. Son erişim tarihi, 24.08.2016.
- Milonakis D ve Fine B (2009). *From Political Economy to Economics: Method, the Social and the Historical in the Evolution of Economic Theory*, New York: Routledge.
- Molyneux M (1979). Beyond the domestic labour debate. *New Left Review*, 116, 3.
- Özkaplan N (1999). İşgücü Piyasasına Ait Kavramların Sorgulanması. *Ekonomik Yaklaşım*, 10, 32, 61-85.
- Power M (1983). From Home Production to Wage Labor: Women as a Reserve Army of Labor. *Review of Radical Political Economics*, 15, 1, 71-91.
- Ricardo D (2008). *Siyasal İktisadın ve Vergilendirmenin İlkeleri*, 1. Baskı, Çev. B Zeren, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Shaikh A M (1999). Explaining Inflation and Unemployment: An Alternative to Neoliberal Economic Theory. <https://drive.google.com/file/d/0BxvNb6ewL7kOYzRsRzINbFVmWTA/view?pli=1>. Son erişim tarihi, 13.08.2016.
- Simeral M H (1978). Women and the Reserve Army of Labor. *Critical Sociology*, 8, 164-179.

Smith A (1776). An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. http://www.ifaarchive.com/pdf/smith_-_an_inquiry_into_the_nature_and_causes_of_the_wealth_of_nations%5B1%5D.pdf. Son erişim tarihi, 12.08.2016.

Smith A (2001). Ulusların Zenginliği. 3. Baskı, Çev, A Yunus ve M Bakırcı, İstanbul: Alan Yayıncılık.

Webb J N (1939). Concepts Used in Unemployment Surveys. *Journal of the American Statistical Association*, 34, 49-59.

